

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE BÜYÜK
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN
(1040-1157)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman Hazırlayan
DOÇ. DR. CAHİT KÜLEKÇİ SEBAHAT SENA ÖZER

MALATYA-2021

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

**İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE BÜYÜK SELÇUKLULAR
DÖNEMİNDE HORASAN
(1040-1157)**

SEBAHAT SENA ÖZER

DANIŞMAN

DOÇ. DR. CAHİT KÜLEKÇİ

MALATYA-2021

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Cahit KÜLEKÇİ danışmanlığında hazırladığım “İslâm Coğrafyacılarına Göre Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)” başlıklı yüksek lisans tez çalışmam, bilimsel ahlâk ve geleneklere uygun olacak şekilde tarafımdan hazırlanmıştır. Tez çalışmamda yararlandığım tüm kaynakları hem dipnot hem de kaynakça bölümünde olduğu haliyle ve yöntemine uygun bir şekilde gösterdiğimi belirtiyor ve onurumla doğruluyorum.

Sebahat Sena ÖZER-2021

ÖN SÖZ

İslâm Medeniyetinin oluşmasında şehirler ve bu şehirlerin kültürleri büyük bir öneme sahip olmuştur. Geniş bir coğrafya üzerinde oluşan bu medeniyet günümüze kadar pek çok araştırmada ele alınmıştır. Bu coğrafyayı tanımaya çalışan seyyahlar ve âlimler İslâm Medeniyetinin etkili olduğu şehirlere giderek yerinde inceleme yapmışlar ve eserlerinde geniş bilgilere yer vermişlerdir. Günümüze ulaşan bu eserler sayesinde bu medeniyetin tarih içerisindeki seyrinden haberdar oluyoruz.

Bizim araştırma alanımıza giren Horasan bölgesi ise tarih içerisinde pek çok dine ve millete ev sahipliği yapmıştır. Çok geniş bir coğrafyayı kapsayan bu bölgenin net sınırlarını belirlemek çok zordur. Bu yüzden ulaştığımız tarihi ve coğrafi kaynaklarda ismi net bir şekilde geçen şehirler ve bilgiler üzerinden Horasan şehirlerini incelemeye çalıştık.

Tezimizin başlığında geçen ‘İslâm Coğrafyacıları’ ifadesini belirlerken Selçuklu Devleti’nin kuruluşu, yıkılışı ve bu coğrafyanın birkaç yüzyılına yakından şahitlik etmiş olan coğrafyacıları seçtik. En son ele aldığımız coğrafyacı 1400’lü yıllarda yaşamıştır. Bu tarihten sonra yaşamış olan coğrafyacılar bu bölge hakkında bilgi vermek için kendilerinden önce yaşamış olan coğrafyacıların eserlerini kaynak olarak almışlardır. Bu yüzden tekrara düşmemek için kendimizi sınırladık.

Giriş, iki bölüm, sonuç ve kaynakça bölümlerinde oluşan çalışmamızın giriş bölümünde Horasan bölgesinin coğrafi olarak konumu, ilk kuruluşu ve İslami fetihlerden önce buraya hâkim olan medeniyetlere yer verilmiştir. Birinci bölüm iki ana başlık altında ele alınmış olup, ilk başlıkta Horasan bölgesinin Selçuklular gelmeden önceki dönemleri incelenmiştir. İkinci başlıkta ise Büyük Selçukluların bu bölgeye olan hâkimiyeti incelenmiştir. Tezimizin ana kısmını oluşturan ikinci bölümde ise Horasan’ın dört ana bölgesi olan Belh, Herat, Merv ve Nîşâbûr şehirleri incelenmiştir. Dört ana başlıkta ele alınan bu şehirlerin kendilerine bağlı olan şehirleri ve köyleriyle tek tek incelenmiştir. Coğrafi konumlarına, genel hava durumuna, su kaynaklarının bolluğuna, yetiştirdikleri mahsullere ve farklı pek çok bilgiye yer verilmiştir.

Çalışmamda bana yol gösteren danışmanım Doç. Dr. Cahit KÜLEKÇİ'ye, bölüm başkanımız Doç. Dr. Bilal Gök'e, maddi ve manevi desteğini esirgemeyen başta annem olmak üzere tüm aileme, eşime ve tezimi okuyup, katkı sağlayan arkadaşım Elif Kocakaplan'a teşekkür ederim.

Sebahat Sena ÖZER

ÖZET

Geniş bir coğrafyayı kapsayan Horasan bölgesi pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Kelime kökü olarak “güneş ülkesi” anlamına gelmesi dünyanın önemli bir merkezi olduğuna işaret etmektedir. Güzel bir coğrafyaya sahip olması ve stratejik ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı tarih boyunca farklı milletler burayı ele geçirmek için uğraşmışlardır. İslamiyetten önce ilk olarak Arî ırkı daha sonra başka devletler en son Göktürkler ve Sâsânîler bu bölgenin hakimi olmuşlardır. İslâm fetihlerinin başlamasıyla Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde daha sonra Emeviler ve Abbasiler döneminde bu bölgede hüküm sürülmüştür. Türk devletleri de aynı şekilde bu bölgede hakim olmak için uğraşmıştır. İlk olarak Gazneliler döneminde Türk kültürüyle tanışan Horasan, Selçukluların hakimiyetinden sonra tam manasıyla bir Türk ülkesi haline gelmiştir.

Selçuklular Devleti’nin merkezi, sultanların güç kaynağı, ilim ve ticaret merkezi olan Horasan, bu dönemde pek çok savaşa ev sahipliği yapsa da uzun müddet Selçuklu Devleti’nin merkezi olmaya devam etmiştir. Devletin dört başkentinden ikisi bu bölgenin içerisinde yer alan Nîşâbûr ve Merv şehirleridir. Selçuklular ilk başta bu bölgeye zorla gönderilmiş olsalar da çok kısa bir sürede buraya uyum sağlamışlar ve kendi kültürleri ile imparatorluk kurma yolunda çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalarında yaptıkları stratejik hamleler ile bölgedeki varlıklarını daha da sağlamlaştırarak güçlerini ortaya koymuşlardır. Böylelikle uzun bir müddet bu topraklarda hüküm sürmüşlerdir.

Horasan bölgesi çok geniş bir coğrafyayı sınırları içerisinde aldığı için burada pek çok şehir bulunmaktadır. Belh, Herat, Merv ve Nîşâbûr ana şehirleri olup onlara bağlı merkez şehirler ve köyler bulunmaktadır. Bu şehirlerin çoğunluğu Selçuklular döneminde ticaret yolu üzerinde bulunmaları veya stratejik konumları sebebiyle büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Selçuklular, bölgenin önemini fark ettikleri için burada medreseler kurarak diğer alanlarda olduğu gibi ilim alanında da zirve dönem yaşamışlardır. Bölgede yaptıkları yenilikler sayesinde siyasi, ekonomik ve kültürel alanda diğer bölgeler üzerinde derin izler bırakmışlardır.

Horasan günümüzde Afganistan, Türkmenistan ve İran ülkeleri içerisinde yer almaktadır. İsimlerini tezimizde de zikrettiğimiz bazı şehirler hala aynı isimlerle

önemlerini korumaktadırlar. Fakat pek çok şehir tarih içerisinde diğer şehirlere katılarak tarih sahnesinden silinmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Belh, Herat, Merv, Nîşâbûr, Selçuklular

ABSTRACT

The Horasan region, occupying a wide geography has hosted a variety of civilizations. Etymologically, Horasan means “land of the sun” and this actually points out the fact that it is an important center of the world. Because it has a fertile geography and it includes strategic trade routes, the states from the other regions fought to conquer it throughout the history. Before the Islamic era, the Aryan race; later than that some other states, and lastly Gokturks and Sassanids dominated the region. With the Islamic conquests in the era of Hz. Omar and Hz. Usman governances, and thereafter in the era of the Umayyads and the Abbasids, the Horasan region was ruled. Similarly, the Turkic states made efforts to dominate the region. The first time that Horasan met with the Turkish culture was with the Ghaznavids. After the Seljuks’ dominance, it fully became a Turkic state.

As the center of Seljuks, Horasan increased the power of Sultans with its strategic characteristics like being educational and trade center. Even though Horasan witnessed lots of wars, it stayed to be the center of the Seljuks. Two of the capital cities of the state were within this region, namely Nîsâbur, and Merv. Despite the fact that the Seljuks were forced to act in this region, they quickly adapted here and they put efforts to form an empire by spreading their words and cultures. Thanks to these strategic moves, they consolidated their existence in the region. Thus, they dominated Horasan for a long time.

As the Horasan area is actually a large geography, it has lots of cities in it. Those, mainly, are Belh, Herat, Merv, Nîsabûr and some other central cities besides villages which are connected to these bigger ones. Most of these cities were put a great emphasis because they have a strategic importance like being on the trade routes. Since Seljuks were quite aware of the importance of the region, they invested a lot on education through madrasas like they did on the other subjects. Thanks to the political, economic, and cultural innovations, they impacted other regions, as well.

Currently, the Horasan region is located within the borders of Afghanistan, Turkmenistan, and Iran. Some cities that we mentioned in our thesis maintain their

importance with the unchanged names. However, most of the other cities left the stage of history by joining the bigger cities.

Keywords: Belh, Herat, Merv, Nîsabûr, Seljuks

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1
1. Çalışmanın Kavramsal Çerçevesi ve Kaynakları	1
1.1. Çalışmanın Kavramsal Çerçevesi	1
1.2. Çalışmanın Kaynakları.....	6
1.2.1. Arapça Kaynaklar	6
1.2.2. Farsça Kaynaklar.....	12
1.2.3. Araştırmalar	13

BİRİNCİ BÖLÜM

HORASAN'IN TARİHİ

1. Büyük Selçuklulardan Önce Horasan	15
1.1. İslâm'ın İlk Dönemlerinde Horasan	15
1.2. Emeviler Döneminde Horasan	17
1.3. Abbasiler Döneminde Horasan	23
2. Büyük Selçuklular Döneminde Horasan	29
2.1. Büyük Selçuklulardan Hemen Önce Horasan	29
2.2. Büyük Selçuklular Döneminde Horasan	33
2.2.1. Tuğrul Bey Dönemi	34
2.2.2. Sultan Alparslan Dönemi	35
2.2.3. Sultan Melikşah Dönemi.....	38
2.2.4. Sultan Berkyaruk Dönemi.....	41
2.2.5. Sultan Sencer Dönemi.....	43

İKİNCİ BÖLÜM

HORASAN ŞEHİRLERİ

1. Belh (بلخ)	51
1.1. Bencehir (بَنْجَیْرُ).....	54
1.2. Cûzcân (جَوْزْجَان)	54
1.3. Duserkan (دُوسَرْكَان).....	55

1.4. Fâryâb (فارِيَاب)	55
1.5. Enbâr (الأَنْبَار)	55
1.6. Firiyab (فِرْيَاب)	56
1.7. Şeburgan (شَبُورْقَان)	56
1.8. Yahudiye (يَهُودِيَه)	56
1.9. Tohâristan (طَخَارِسْتَان)	56
1.10. Arhen (آرَهَنْ)	57
1.11. Baġlân (بَغْلَان)	57
1.12. Enderâb (أَنْدَرَاب)	57
1.13. Hâst (خَاشْت / خَاسْت)	57
1.14. Hulm (حُلْم)	58
1.15. Râven (رَاوَن)	58
1.16. İskilkend (إِسْكِلْكَند)	58
1.17. Simincân (سِمِنْجَان)	58
1.18. Tâlekân (طَائِقَان / طَالِقَان)	59
1.19. Bezehşan (بَذَخْشَان)	59
1.20. Cirm (جَرَم)	59
1.21. Velvâlic (وَلَوَالِج / وَرَوَالِيز)	60
1.22. Bâmiyân (بَامِيَان)	60
1.23. Huttelân (الْخُتْلَان / الْخُتْل)	60
1.24. Mezer (مَزَر)	61
1.25. Kâh (كَه)	61
2. Herat (هَرَاة)	62
2.1. Bâdġis (بَادْغِيس)	65
2.2. Bamein (بَامَيْن)	65
2.3. Hucistan (خُجْسْتَان)	66
2.4. Bebne (بَيْئَنَة)	66
2.5. Kalevun (كَالَوْن)	66
2.6. Kâberûn (كَابِرُون)	66
2.7. Cebelü'l-Fidde (جَبَل الْفِضَّة)	66
2.8. Kûfe (كُوفَا)	66
2.9. Dihistan (دِهْسْتَان)	66
2.10. Kuh (كُوه)	67
2.11. Ğanabaz (غَنَابَاذ)	67

2.12. Cazeva (جانوا)	67
2.13. Bâşân (باشان)	67
2.14. Bağşur (بَغْشُور)	67
2.15. Kuncerustak (كُنْجُرُسْتَاق)	68
2.16. Bûşenc/ Fuşenc (فوشنج / بُوشَنْج)	68
2.17. Harkird (خَرْجِرْد / خَرْكُرْد)	68
2.18. Ferkird (فَرْكُرْد)	69
2.19. Dere (دَرَه)	69
2.20. Ebiverd (اَبِيورد)	69
2.21. Esfizar/İsfizar (اسْفِزار)	69
2.22. Haysar (خَائِسَار)	70
2.23. Evfe /Evbe (اَوْبَه / اَوْفَه)	70
2.24. Keruh (كَرُوخ)	70
2.25. Malin (مالِن / مالين)	70
3. Merv (مرو)	71
3.1. Başan (باشان / فاشان)	77
3.2. Bûrz (بُرْز)	77
3.3. Caverse (جَاوَرَسَه)	77
3.4. Cenucird (جَنُوجِرْد)	77
3.5. Cireng (جِيرَنْج)	78
3.6. Dandanakan (دَنْدَانْكَان)	78
3.7. Dizeg (دِزَق)	78
3.8. Fâz (فَاز)	78
3.9. Harak (خَرَق)	78
3.10. Hürmüzferre (هَرْمَزْفَرَه)	78
3.11. El-Karineyn (الْقَرِينَيْن)	79
3.12. Küşmeyhen (كُشْمِيَهِن)	79
3.13. Mabersam (مَابِرْسَام)	79
3.14. Mervu'r-rûz (مَرَوَالرَّوْذ)	79
3.15. Serahs (سَرَخْس)	80
3.16. Sinan (سِينَان)	81
3.17. es-Süsekan / Sevsegan (السُّوسَقَان)	81
3.18. Zerk (زَرَق)	81
3.19. Hâverân (خَاوَرَان)	81

3.20. Curabazu (جُرَابَاذ)	81
3.21. Cuban (جوبان/ كوبان)	81
3.22. Dubzenu (دُبْزَنُ)	82
3.23. Delğatan (دَلْغَاطَان)	82
3.24. Sinc (سِنْج)	82
3.25. Şevval (شَوَّال)	82
4. Nîşâbûr (نیشابور)	83
4.1. Azâdvâr (أَزَانوَار)	87
4.2. Bâherz (بَاخِرَز)	87
4.3. Malin (مَالِين)	88
4.4. Beyhak (بِيَهَق)	88
4.5. Sebzevâr (سبزوَار)	89
4.6. Hüsrevçird (خُسْرُوچِرْد)	89
4.7. Bîskend (بِيِسْكَند)	89
4.8. Bûşt (بَشْت)	89
4.9. Bûştfrûş (بَشْتَفِرُوش)	90
4.10. Bûzcân (البوزجان)	90
4.11. Câm (جَام)	90
4.12. Cacerm (جَاچِرْم)	90
4.13. Cermegân (جَرْمَقَان)	91
4.14. Cünâbîd (جُنَابِدُ)	91
4.15. Cüveyn (جَوِين)	91
4.16. Buheyr Abaz (بُحَيْرَآبَاذ)	92
4.17. Dîvâret (دِيَّوَرَة)	92
4.18. Ergiyân (أَرْغِيَان)	92
4.19. Esedâbâd (اَسْدَآبَاد)	92
4.20. Esferâyîn (اِسْفَرَايِين)	92
4.21. Hân Revân (خَان رَوَان)	93
4.22. Havâf (خَوَاف)	93
4.23. Hâyمند (خَايْمَنْد)	94
4.24. Humrân (حُمْرَان)	94
4.25. Kuhistan (قُوهِسْتَان)	94
4.26. Kain (قَائِن)	94
4.27. Tabes (طَبِس / الطَّبَّسَان)	94

4.28. Kündür (كندر)	95
4.29. Rîvend (ريوند)	95
4.30. Selûmek (سلومك)	95
4.31. Senkân (سنكان)	95
4.32. Turşîz (ترشيز)	95
4.33. Turûğud (تروغوذ)	96
4.34. Tûs (طوس)	96
4.35. Üstüvâ (أُسْتُوَا)	97
4.36. Zâve (زَاوَه)	97
4.37. Zevzen (زُوَزَن)	97
4.38. Nesa (نسا)	98
SONUÇ	100
KAYNAKÇA	101

KISALTMALAR

a.g.e.	:	adı geçen eser
b.	:	bin, ibn
Bkz.	:	Bakınız
C.	:	cilt
çev.	:	çeviren
H.	:	hicri
haz.	:	hazırlayan
İA	:	İslâm Ansiklopedisi
mlf.	:	müellif
M.Ö.	:	Milattan Önce
M.S.	:	Milattan Sonra
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	ölümü
s.	:	sayfa
S.	:	sayı
TDVİ	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
ÜSBE	:	Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

GİRİŞ

1. Çalışmanın Kavramsal Çerçevesi ve Kaynakları

1.1. Çalışmanın Kavramsal Çerçevesi

Horasan adı Eski Farsça da güneş anlamına gelen “hur” ve “doğan, gelen” anlamına gelen “âsân” kelimelerinden meydana gelmiştir. Yani güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi anlamlarına gelmektedir. Pehlevicede “doğu” anlamına gelen bu kelime bir bakıma bölgenin coğrafi olarak Irak’ın doğusunda yer almasından kaynaklanmaktadır.¹ Horasan adı muhtemel V. asırda Sâsânîler döneminde ortaya çıkmıştır. Orta çağdan itibaren doğuda büyük çöllerden Hind dağlarına kadar olan İslâm bölgelerinin tümü için kullanılmaktaydı. Horasan bölgesi günümüzde İran, Türkmenistan ve Afganistan sınırlarına kadar uzanan bir coğrafyayı kapsamaktadır. Zaman içinde dünyanın önemli merkezlerinden biri haline geldiği için farklı devletlerin tahakkümü altında bulunmuş bu yüzden bölgenin sınırları da farklılık göstermiştir.

Horasan’ın sınırlarına baktığımız zaman, Mâverâünnehrin şehirlerini de kapsayarak Hindikuş sıradağlarından Hindistan’a ve Orta Asya’ya kadar Pamir yaylasını da içine alan bir bölgedir. Doğuda Gûr ve Sîstân, güneyde Kirmân-Rey arasındaki Fars toprakları ve Deştîlût, batıda Taberistân ve Cürcân, kuzeyde Hârizm ve Mâverâünnehrin geniş bir bölümü Horasan’ın fiziki sınırlarını belirlemektedir. Bazı İslâm Coğrafyacıları tarafından bu sınırların geneli kabul edilmekle beraber bir takım farklılıklar da içermekteydi. Bunun sebebi o dönemdeki hakimiyetlerin sınırlarının değişmesiyle alakalıdır. Hudûdü’l-‘âlem’de Horasan’ın güneyinde Deştîlût’un olduğu ve batıda Amuderya’nın yer aldığı geçmektedir.² İstahrî’nin eserinde ise batıda Oğuz çöllerinin olduğu yazmaktadır.³ İbn Havkal ise bu tanımlamalara Hûzistân ve Buhara’yı da ekler.⁴ İslâm Coğrafyacılarından Yakut el-Hamevî (ö. 1229) ve Ebu’l-Fida (ö. 1331) Horasan’ı üç bölüme ayırırken diğer İslâm Coğrafyacılarından Belazuri başta olmak üzere İbn

¹ Mehmet Kanar, **Farsça-Türkçe Sözlük**, Say Yayınları, İstanbul 2015, s. 651.

² **Hudûdü’l-‘âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Mağrib**, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2018, s. 56.

³ Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-İstahrî, **Mesalikü’l- Memalik**, (ed: M.J de Goeje) Leiden 1927, s. 253.

⁴ Ebü’l-Kasım b. Havkal Nusaybi, **Kitâbu Sûretü’l- Arz**, Menşurâtı Daru Mektebetü’l Hayat, Beyrut 1992, s. 358.

Fakih, Yakubî ve daha geç dönemde yaşamış olan Kazvini Horasan'ı dört ana merkeze ayırmıştır.

Bu bölgeler; Belh⁵, Herat⁶, Merv⁷ ve Nîşâbûr⁸'dur. Fakat bu bölgeler coğrafyacılar ve onların yaşadıkları döneme göre değişiklik arz etmiştir. Her ne kadar İslâm coğrafyacılarına göre tabirler ve tanımlamalar değişse de bu coğrafi mekan, Sâsânîlerin ve daha sonra Emeviler ve Abbasileri içine alan İslâm dünyasının doğu sınırlarını kapsamaktadır. Farklı milletleri bünyesinde barındıran Horasan bölgesi, tarihte birçok hakimiyete ev sahipliği yapmıştır. Bu durum sınırların zaman içerisinde değişmesine ve şehirlerin coğrafyacılar göre farklılık göstermesine neden olmuştur.

Horasan, fiziki coğrafyası itibarıyla genel olarak çevresi dağlık ve çöl arazileriyle çevrilidir. Platolar, vahalar ve çeşitli ovalar da yer almakta ve bölgede bulunan sıradağların yüksekliği yer yer 3000 metreyi⁹ aştığı için, bu dağlar bölgenin kuzeyinde doğal bir kale görevi görmektedir. Bu kale konumundaki sıradağlar bölgedeki siyasi mücadeleler sırasında pek çok millete sığınak olmuştur. Bölgenin güneyinde yer alan topraklarda su azlığı nedeniyle oluşan büyük çöllerde yazlar çok kurak, kışlar ise çok soğuk geçmiştir. Bu da bölgedeki çöl iklimini ön plana çıkarmaktadır. Dağlarda olduğu gibi bu geniş çöller de siyasi olaylarda önemli bir sığınak merkezi olmuştur. Fazla tuz barındırdığı için sulamada kullanılmayan ama bölgesinin en önemli iki nehri olan Etrek ve Cürcân, tarıma elverişli olmayan bir arazi içinde yer almaktadır. Bölgenin kuzeyi nispeten yağmur aldığı için tarıma elverişli araziler de yer almaktadır. Bu yağışlar halkın su kanalları inşa ederek tarıma elverişli topraklar oluşturmalarına yardımcı olmuştur.

Horasan bölgesinin tarım ürünleri, yaşanan iklim farklılıklarından dolayı şehirlere göre çeşitlilik göstermektedir. Çöl bölgesine yakın yerlerde, üzüm, kavun, incir ve pamuk

⁵ Belh: Günümüzde Afganistan sınırları içerisinde yer alan bir eyalettir. Belh hakkında bilgi için bkz: Tahsin Yazıcı, “*Belh*”, **TDVİ**, İstanbul 1992, C.V, s. 410-411.

⁶ Herat: Günümüzde Afganistan sınırları içerisinde yer alan bir şehirdir. Herat hakkında bilgi için bkz: Recep Uslu, “*Herat*”, **TDVİ**, İstanbul 1998, C.XVII, s. 215-218.

⁷ Merv: Günümüzde Türkmenistan sınırları içerisinde bulunmaktadır. Merv hakkında bilgi için bkz: Osman Gazi Özgüdenli, “*Merv*”, **TDVİ**, İstanbul 2005, C.XXIX, s. 221-223.

⁸ Nîşâbûr: Günümüzde İran'ın Horasan idarî bölümüne bağlı olan Nîşâbur, Orta Çağda Horasan bölgesinin en büyük merkezlerinden sayılmaktaydı. Nîşâbur hakkında bilgi için bkz: Osman Gazi Özgüdenli, “*Nîşâbur*”, **TDVİ**, İstanbul 2007, C.XXXIII, s. 149-151.

⁹ Yunus Arifoğlu, VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıl Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Sakarya 2013, s. 5.

gibi suyu az seven ürünler yetişirken bol yağış alan dağlık bölgelerde pirinç, portakal, armut ve kayısı gibi suyu seven ürünler yetiştirilmekteydi.

Bölgenin hayvancılıktaki payı ise kendine yeter derecedeydi. Hem savaşlar için hem de temel gıda ihtiyaçları için koyun ve sürü hayvanları başta olmak üzere katır, deve ve merkep de yetiştirmişlerdir. Hatta Horasan erkek devesi ile Arap dişi develeri çiftleştirilerek yeni bir tür olan en-Necati adlı bir deve ırkını üretmişlerdir.¹⁰

Coğrafi konumu nedeniyle Horasan, tarım, hayvancılık ve ticaret alanlarında etkin konumdaydı. Bilhassa ipek yolu ve önemli ticaret yolları üzerinde yer alması, bu bölgenin bazı şehirlerinin ticari noktada daha fazla gelişmesinde etkili olmuştur. Ortaçağ İslâm dünyasının önemli bir ticaret merkezi olan Horasan'da birçok ürün yer almaktaydı. Ziraatin yoğun olarak yapıldığı dağlık bölgelerde pamuk, pirinç, buğday, arpa, safran, tütün ve yer fıstığı yoğun bir şekilde üretiliyordu. Bölgenin dağlık olması göçebe yaşayan toplumların koyun, keçi, at ve deve yetiştirmelerine ortam oluşturmıştır. Hayvancılık faaliyetlerinden dolayı yün, kilim, şal ve deri gibi ürünler yaygın olarak üretilmiş ve bu ürünlerin ticari kazanç olarak bölgenin ihracatında önemli bir yeri vardır. Bölgenin maden kaynaklarından olan demir ve bakır, ticaret ve gündelik yaşam araçları yapımında kullanılmıştır. Tarım ve savaş araç gereçleri olarak kullanılan gürz, zırh, kılıç orak, saban, eyer, at başlığı, mahmuz, yay, sadak gibi demirden yapılma ürünler de üretilmekteydi. Bölgenin sahip olduğu gümüş ve bakır madenleri para üretimi yapılan darphanelerin ana kaynağı olarak darphanelerin önemini arttırmıştır. Hatta bu darphanelerde “Nîşâbüri” adı verilen yüksek ayarlı dinarlar basılmaktaydı.¹¹ Ayrıca yeraltı zenginliğinden sayılan zümrüt, firuze ve diğer kıymetli taşlar bölgenin en önemli ihracat ürünlerindendir. Horasan'ın verimli toprakları bölgede çömlek üretimi ve özellikle cam ürünlerinin üretim merkezi olmasını sağlayarak bu alanda adını duyurmuştur.¹²

Horasan bölgesi kavşak noktasında olduğu için pek çok istilaya, savaşa ve fetihlere neden olmuştur. Bundan dolayıdır ki bölgenin nüfusunu farklı ırklar

¹⁰ Haşim Şahin-Yunus Arifoğlu, “Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler”, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, C. 8, S. 3, 2013, s. 369.

¹¹ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 172.

¹² Abdülhalik Bakır, Ortaçağ *İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mülleri Sanayi*, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2001, s. 165.

oluşturmaktadır. Hint-Avrupa kökenli olan Ârîler ilk olarak Horasan bölgesinde ortaya çıkmışlardır. Ârîler dışında birçok Türk boyu, Cengiz Han önünden kaçan Moğol birlikleri yerli halk ile bütünleşerek büyük bir nüfus meydana getirmişlerdir. Günümüzde ise Türkmenler, Kürtler, Cemşidiler, Hezareler, Haydarîler ve Belûcîler bölgenin nüfusunda yer almaktadırlar. Bölgenin kendine has olan etnik yapısı istilalar sonucu gelen Çingeneler ve Yahudilerle daha da karışık bir hale gelmiştir. Bu karışıklık bölgenin dil yapısının değişmesinde önemli bir etken olmuştur. Lakin yine de bölgede en yaygın diller Arapça, Farsça ve Türkçeydi.¹³

Bulunduğu konum itibariyle tarihte çeşitli devletlerin hakimiyeti altında bulunan Horasan'da ilk olarak Orta Asya'dan gelen Ârî ırklarına yurt olmuştur. Tarihçilerin kabul edilen yaygın görüşüne ve Oğuz Kağan destanına göre Orta Asya göçleriyle bölgeye gelen Türkler burada hakimiyet kurmuşlardır.¹⁴ Daha sonra M.Ö. 330'larda, bölgeyi hakimiyeti altında tutan Ahamenî (Pers) imparatorluğu zamanında, Romalı İskender tarafından ipek yolu cazibesiyle işgal edilmiştir. Hatta bazı kaynaklarda şehrin onun eliyle kurulduğuna dair rivayetler de vardır. İskender'in burdan Hindistan seferine çıktığı bilinmektedir. Bu sırada Horasan bölgesinde yaşanan iç karışıklıklar bölgenin doğu ve batı kanadına ayrılmasına neden olmuştur. Bölgenin doğu kanadı olan Belh bölgesini İskender'in buraya yerleştirdiği Yunanlılar oluştururken, Horasan olarak bilinen bölgenin batı kanadını Persler oluşturmuş ve buraya hakim olmuşlardır. M.Ö. 175 ile 165 arasında Orta Asya'da bulunan Hunlar, Yüceçileri sürünce onlar da Sakaları güneydeki Horasan'a doğru sürmüşlerdir. Yaptıkları akınlarla M.Ö. I. yüzyılda Belh bölgesinde egemen olan Sakalar bölgedeki yerli hakimiyetleri de kendi hakimiyetleri altında birleştirmişlerdir. Bölgede hakim güç konumuna yükselen Sakalar, Pencab Yunan devletini ortadan kaldırdıktan sonra Persler ile mücadeleye girişmişler ve Sîstân'a kadar hakimiyetlerini genişletmişlerdir. Bölgeye gelen Kuşanlar, Sakaların hakim oldukları topraklara saldırarak burayı ele geçirmiş ve devlet dağılana kadar burada hüküm sürmüştür. Hakimiyetleri boyunca bölgeye pek çok anıt eser yapan hükümdarlar bir yandan da Budizme ilgi duymuşlardır. Budizm'in etkisiyle dağılan Kuşanlardan hakimiyeti tekrar alan Sakalar, Saka Bey önderliğinde yeniden bağımsız olmuşlardır. Sîstân ve Kandehar

¹³ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisi, **Ahsenü't- tekâsîm fî ma'rifeti'l- ekâlîm**, (ed: M.J de Goeje) Leiden 1906, s. 334.

¹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi I**, TTK, Ankara 1946, s. 24.

dışındaki tüm yerler Sakaların hakimiyetine girmiştir. Persler Horasan'da iken M.S. 455'te Ak Hunlar güneye doğru akınlarına başlamışlardı. Horasan bölgesine gelerek burayı ve Kuzey Hindistan'ı hakimiyetleri altına almışlardır. Daha sonra 565 yılında Akhunları ortadan kaldıran Göktürkler bölgenin yeni hakimi konumuna yükselmişlerdir.¹⁵ Bir yandan İran'daki Sasani hanedanlığı gücünü arttırmış ve son Romalıları Hindistan'ın kuzeyine sürmüşlerdir. Böylece Horasan, Sasani'nin önemli dört eyaletinden biri olmuştur. Fakat daha sonra Belh bölgesi Türklerin akınlarına sahne olmuştur. Daha sonra buraya gelen Türk birlikleri Hunlar olmuştur. Hunların gelmesiyle Güney İran'a inen Ak Hunlar, Kuzey Hindistan'a kadar yayılmış ve Eftalit Devleti'ni kurarak bölgeye hakim olmuşlardır.¹⁶ Herat, Gürgen, Soğd, Cürcân ve Zabulistan bölgelerini ele geçirmişlerdir. Hun akınları Herat'a kadar devam etmiş ve bölgeyi Sâsânîlerin elinden almışlardır. Sasani hükümdarı Anuşirvan zamanında Sâsânîler gelişim göstermiş aynı dönemde Ak Hunlar zayıflamaya başlamıştı. Yükselen Göktürk Devleti ile hakimiyetlerini genişleten Sâsânîler arasında Akhunların Eftalit Devleti yıkılmıştır.¹⁷ Böylece Merv'e kadar Horasan'ın tüm hakimi artık Göktürkler olmuştur.

Göktürkler, Horasan bölgesine tam anlamıyla hakim olsalar da birçok küçük devlet bulunmaktaydı. Bölgede hakim durumunda olan iki büyük devlet, Sâsânîler ve Göktürkler kendi iç çekişmelerinden dolayı birbirleriyle savaşacak konumda olmamışlardır. Bu küçük devletlere tampon bölgede olmaları hasebiyle varlıklarını sürdürmelerine müsaade etmişlerdir. İslâm orduları bölgeye gelmeden hemen önce Göktürklerden Türk Şad Yabgu bu küçük devletleri hakimiyeti altında toplamıştı. Fakat yine de Yabgunun izni dışında fetih hareketlerinde bulunuyorlardı. İlk Arap fetihlerine karşı çıkmışlar ve zaman zaman Yabgudan da yardım istemişlerdir.¹⁸

Göktürklerin yıkılışının ardından 744 yılında Uygur Devleti kurulmuş ve bölgede etkin konuma gelmişlerdir. Bu dönemde 751'de Çinliler ile Araplar arasında vuku bulan Talas savaşında Çinliler kaybetmişti. Araplarla bir daha savaşamayacak olan Çinlilerin iç karışıklığından yararlanan Uygurlar Çin üzerine akınlar yaparak kimi zaman Çinlileri zor

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 84.

¹⁶ Peter Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 93.

¹⁷ Esko Naskali, *"Sâsânîler"*, **TDVİ**, İstanbul 2009, C. XXXVI, s. 175.

¹⁸ Ahmet Taşağıl, *"Türk"*, **TDVİ**, İstanbul 2012, C. XLI, s. 469.

durumda bırakmışlardır. Daha sonra 840 yılında Karabalsaguna ilerleyen Uygurlar yaptıkları istilanın ardından hakimiyetleri son bulmuştur.¹⁹

Horasan bölgesi, İslâm ordularının geldiği zamanda Sâsânîlerin hakimiyetindeydi. Fakat bölgede irili ufaklı hakimiyetlerin bulunması tam bir birlik ortamı oluşturmamıştı. Bölgede Türkiş Hakanlığı, Türk Şahileri, Heytal Türkleri bulunmaktaydı.

Horasan, İslâm Tarihi ve özellikle Selçuklu Tarihi açısından önemli bölgelerden biridir. Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemi ve göçlerin gerçekleştiği bu bölge, kaynak açısından da zengindir. Bulundukları bölgede alimlerin ve kalem ehlinde olanların sayısının fazlalığı kaynak bulmamızı kolaylaştırmıştır. Kaynaklar Arapça, Farsça ve Türkçe olarak ayrılmaktadır.

1.2. Çalışmanın Kaynakları

1.2.1. Arapça Kaynaklar

Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî (ö. 893); İranlı bir soydan gelen müellif Bağdat sarayında yetişmiştir. Abbasiler döneminde yaşamış olup bu dönemde İslâm fütuhatıyla ilgili önemli bir eser meydana getirmiştir. Belâzurî'nin Arapça “Fütûhu'l-Büldân” adlı eseri Hz. Peygamberin Medine'ye hicretiyle başlayıp bölge, şehir ve fetihleri kaleme almıştır. Eser, Horasan bölgesiyle ilgili önemli bilgiler vermesi açısından değerlidir.²⁰

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî (ö. 905); Bağdat'ta dünyaya gelen müellif Abbasi devletinde önemli görevlerde bulunmuş 874'te Horasan'a gitmiş ve burada Tâhirîlerin hizmetinde bulunmuştur. Tâhirîlerin son bulmasıyla Horasan'dan ayrılmış, İslâm coğrafyalarını ve Arap ülkelerini gezmiştir. Gözlemlediklerini ve gördüklerini eserlerine aktarmış olup “Tarih-i Ya'kûbî” adlı eseri İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir. Eser Hz. Adem'den başlayarak diğer peygamberler hakkında da bilgi vermiştir. Hem İslâm öncesi Arap tarihini hem de Hz. Peygamber'in doğuşuyla başlayan İslâm tarihini anlatır. Kitap neşredilip daha sonra

¹⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygurlar”, **TDVİ**, İstanbul 2012, C. XLII, s. 242-244.

²⁰ Şemsettin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-**, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 32; Mustafa Fayda, “Belâzurî”, **TDVİ**, C. V, s. 392-393.

çeviriler eklenerek basılmıştır. Eser, tezimizde hem İslâm öncesi hem de İslâm sonrası Horasan hakkında verdiği bilgiler bakımından önem teşkil etmektedir.²¹

Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî (ö. 923); Horasan'da Beni Tahir sülalesinin yönetimi altında büyüyen müellif dönemin önemli bilgin ve alimlerinden ders almış, kendini yetiştirmiştir. Daha sonra bilgilerini genişletmek amaçlı Suriye ve Mısır taraflarına seyahatler gerçekleştirmiştir. Bağdat'ta fıkıh ve hadis dersleri almıştır. Abbasilerin yaşadığı ilk dönem karışıklıklarını gözlemleyerek eserini kaleme almaya başlamıştır. Gerçekleştirdiği seyahatlerle eserini tamamlamıştır. “Tarihu'l-ümem ve'l-mülük” adlı eseri Tarih-i Taberi, Tarih-i Caferi, Ahbaru'r-Rusul ve'l-Mülük olarak da bilinmektedir. Eseri, yaratılıştan başlayarak ölümünden 8 yıl öncesine kadar olan olayları kapsamaktadır. Eser, Horasan ve çevresiyle ilgili önemli bilgiler içermesi açısından değer arz etmektedir.²²

Ebu Hüseyin Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî (ö. 956); Bağdat'ta dünyaya gelen müellif eğitimini burada tamamlamış ve daha sonra seyahatlere çıkmıştır. Bu gezi sırasında İslâm dünyasının çeşitli coğrafyalarını gezmiş, buradan elde ettiği gözlemler ve bilgilerle “Mürûc ez-Zeheb” adlı eserini meydana getirmiştir. Hem tarihçi hem fıkıh hem de coğrafyacı olan müellifin başka eserleri de bulunmaktadır. Mürûc ez-Zeheb adlı eseri şehirler, bölgeler ve özellikle Horasan bölgesi hakkında içerdiği bilgiler bakımından önemlidir. Avrupa dahil birçok yerde baskısı bulunmaktadır.²³

Mutahhar b. Tahir el-Makdisî (ö. 966); Filistin'de dünyaya geldiği bilinen müellif, hayatını Horasan bölgesinde idame ettirmiş, “Kitâb el-Bed' ve't-Târih” adlı eserini Bust'ta tamamlamıştır. Samanoğullarından bir vezirin teşvikiyle kaleme aldığı eseri siyasi tarih, dinler tarihi ve medeniyet tarihi bakımından önemlidir. 22 bölümden oluşan eserde alimler ve devlet adamlarına da yer verilmiştir. Hz. Peygamber döneminden başlayarak kendi dönemine kadar olan siyasi ve sosyal olayları kaleme alan müellif Horasan bölgesi ve oranın siyasi tarihi hakkında da önemli bilgiler sunmuştur.²⁴

²¹ Murat Ağarı, “*Ya'kûbî*”, **TDVİ**, C. XXXXIII, s. 287-288.

²² Ş. Günaltay, a.g.e., s. 34; Mustafa Fayda, “*Taberî*”, **TDVİ**, C. XXXIX, s. 314-318.

²³ Ş. Günaltay, a.g.e., s. 68-77; Casim Avcı, “*Mes'ûdî*”, **TDVİ**, C. XXIX, s. 353-355.

²⁴ Ş. Günaltay, a.g.e., s. 89-94; Süleyman Sayar, “*Makdisî*”, **TDVİ**, C. XXVII, s. 432-434.

İbn el-Esir Ebu'l Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed el-Cezerî (ö. 1233); Musul'da dünyaya gelen müellif yaşadığı bölge olan Cezire'den dolayı el-Cezeri nisbesiyle de anılmaktadır. Çok iyi bir eğitim almış, Bağdat kütüphanelerinde kapsamlı çalışmalar yapmıştır. Yazdığı “el-Kâmil fi't-Tarih” adlı eserini sadece rivayetlere dayandırmamak adına Hicaz bölgesine giderek kendi gözlemlerini de eklemiştir. İnsanlığın yaratılışından 1230'a kadar olan yılların dünya tarihini kaleme almıştır. Kütüphanelerde eserin çok az nüshası vardır.²⁵

Ebu'l Kazım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih (ö. 912); İran'da dünyaya gelen müellif sonradan İslâmiyetle müşerref olmuş ve devlet yönetiminde valiliğe kadar yükselmiştir. İyi bir eğitim almış, Bağdat sarayında bulunmuş, Halife Mu'temid'in nedimleri arasında yer almıştır. En önemli eseri “Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik” olup tarihi coğrafya alanında önemli bilgiler vermektedir. Müellifin posta müdürlüğü görevinde yer alması eserinin güvenilirliği açısından önemli olmuştur. Mâverâünnehir, Türkistan, Horasan bölgesi hakkında vermiş olduğu bilgiler tarihimizdeki birçok bölümü aydınlatması açısından önemlidir. Avrupa kütüphanelerinde çeşitli nüshaları bulunmaktadır.²⁶

Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 952); Müellifin yaşadığı döneme kadar olan coğrafya kitapları Yunan, Hint tarzında yazılmıştı. Daha önceki tüm coğrafya kitapları Batlamyus'un kitabı üzerinden değerlendiriliyordu. İstahrî ilk defa bu tarzın dışına çıkarak kendi gözlemleri üzerinden bir eser meydana getirmiştir. İslâm kültüründe önemli bir yere sahip olan “Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik” eseri hem tarih hem de coğrafya açısından önemlidir. O dönemin bilgileriyle, bölgeleri iklimlere ayırmış, 20 iklimi ve İslâm sancağı altındaki ülkeleri tek tek açıklayarak tarihi durumları ve mesafeleri hakkında bilgiler vermiştir. Horasan'ı da dördüncü iklimde nitelendirmiştir. Birçok nüshası ve baskısı vardır.²⁷

Ebu'l-Kasım Muhammed b. Havkal (ö. 977); X. yüzyılın tanınmış seyyahlarından olan müellif gezip gördüğü yerleri kaleme almıştır. Tarihi coğrafya olarak bilinen eseri

²⁵ Ş. Günaltay, a.g.e., s. 151-161; Abdülkerim Özeydin, “el-Kâmil”, **TDVİ**, C. XXIV, s. 281-283.

²⁶ Ş. Günaltay, a.g.e., s. 422-427; Sayyid Maqbul Ahmad, “İbn Hurdâzbih”, **TDVİ**, C. XX, s. 78-79.

²⁷ Ş. Günaltay, a.g.e., s. 429-431; Marina Tolmacheva, “İstahrî” **TDVİ**, C. XXIII, s. 203-205.

“Suretü’l-Arz”, İslâm dünyası coğrafyasında yer alan ülkeler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Nahiyeler, kasabalar ve köyler hakkında önemli bilgiler sunan eserin birçok nüshası bulunmaktadır. Birçok bölgeyi kendi gözlemleriyle değerlendiren müellif Horasan ve Batı Türkistan’ı 973’te dolaşarak buradaki her kasaba köy ve nahiyenin isimlerini kaydetmiştir. Eser verdiği bilgiler açısından tezimiz için önemli bir kaynak teşkil etmektedir.²⁸

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşârî (ö. 1000); Kudüs’te doğan müellif buraya nispetle Makdisî ya da Mukaddesî olarak tanınır. Hayatı hakkında bilinenler eserinde anlatıldığı kadardır. Hafız olarak nahiv dersleri almış, Bağdat’a gitmiş, hayatının yarısını İslâm coğrafyasını gezerek geçirmiştir. Eseri “Ahsenü’t-Tekâsîm” adlı eserini gördükleri, okudukları ve başka seyyahların bilgilerini bir araya toplayarak oluşturmuştur. Bu eserin aslı ve istinsahı olmak üzere iki türü vardır. Bu ikisi de daha sonraki dönemlerde neşredilmiştir. Eser coğrafi bilgiler açısından tezimize önemli katkılar sağlamaktadır.²⁹

Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endülüî (ö. 1094); Arap kabilelerinden olan Bekir b. Vâil’in soyundan geldiği için Bekrî nisbesiyle anılmıştır. Farklı dönemlerde valilik görevinde bulunmuş ve Kurtuba, Endülüs gibi önemli medreselerde eğitim almıştır. Coğrafya alanında kendini geliştirmiş ve birçok eser kaleme almıştır. “Mu’cemü me’s ta’cem min esmai’l-bilâd ve’l-mevâzî” adlı eseri coğrafya alanında kaleme alınmış bir ansiklopedidir. Arap coğrafyası hakkında bilgiler vermek ve yanlış yazılan diğer coğrafi bilgileri düzeltmek amaçlı yazılmıştır. Siyasi, sosyal ve mezhep tarihi açısından bilgiler sunmaktadır.³⁰

Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkî (ö. 1165); İdrîsîlerin soyundan gelen müellif coğrafya ve botanik sahalalarında çalışmıştır. Hayatı hakkında çok bilgi bulunmayan müellifin öğrenimini Kurtuba’da tamamladığı bilinir. Daha sonra İspanya ve Kuzey Afrika başta olmak üzere birçok yere seyahatler gerçekleştirmiştir. Sicilya’da vefat etmiştir. “Nüzhetü’l-Müştâk fi’htir’akı’l-

²⁸ Ş. Günlaltay, a.g.e., s. 432-433; Ramazan Şeşen, “İbn Havkal”, **TDVİ**, C. XX, s. 34-35.

²⁹ Marina Tolmacheva, “Makdisî”, **TDVİ**, C. XXVII, s. 431-432.

³⁰ Mehmet Özdemir, “Ebû Ubeyd el-Bekrî”, **TDVİ**, C. X, s. 247-248.

âfâk” adlı eseri coğrafya kitabı olup farklı isimlerle de anılmıştır. Kitapta yedi iklim ve bunlar tafsilatlı bir şekilde haritalarla anlatılmıştır. Hem İslâm coğrafyacılarından hem Batlamyus’un coğrafi eserinden hem de şifahi bilgilerden yararlanılarak kaleme alınan eser tezimiz açısından önemli bilgiler içermektedir.³¹

Ebû Abdillâh Şibâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdadî er-Rûmî (ö. 1229); aslen Rum diyarından olan müellif çocukken esir edilip Bağdat’a götürülmüş ve orada İbrahim el-Hamevî adlı bir tüccara esir olarak satılmıştır. Bundan dolayı kendisine Hamevi denilmektendir. Bağdat’ta iyi bir eğitim almıştır. Zeki olduğu için iyi bir tüccar olmuş ve efendisinin güvenini kazanarak birçok bölgeye ticaret amaçlı seferler gerçekleştirmiştir. Bu seferler sayesinde o ülkelerde görüp gözlemlediklerini kaleme alarak “Mu’cemü’l-Büldân” adlı eserini meydana getirmiştir. Hürriyetini aldıktan sonra Horasan’a gitmiş, Merv’e yerleşmiş ve bu bölgeleri yakından tanıma imkanı bulmuştur. Gittiği İslâm ülkeleri ve özellikle Horasan hakkında verdiği bilgiler tezimiz açısından önem arz etmektedir. İlk olarak Mısır’da basılan eserin birçok nüshası ve zeyli bulunmaktadır.³²

Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî (ö. 1283); Kazvin’de dünyaya gelen müellif tahsil için Dimaşk’a gitmiş ve ünlü hocalardan ders almıştır. Daha sonra Bağdat’a gitmiş ve kadılık görevinde bulunmuştur. Hülagü’nün Bağdat’ı ele geçirişinden bir süre sonra vefat etmiştir. “Asârü’l-bilâd ve ahbârü’l-‘ibâd” adlı eseri yedi iklimi içine alarak anlatıldığı bir coğrafya eseridir. 40 civarında kaynaktan beslenerek oluşturduğu eserin ön sözünde coğrafya, siyasi tarih, kültürel tarih ve bölgenin botaniği hakkında tafsilatlı bilgiler vermektedir. Sonraki bölümlerde genel coğrafi bilgilere yer vermiştir. Arapça kaleme alınan eserin birçok tercümesi ve neşri bulunmaktadır.³³

Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdülmün’im es-Sanhâcî el-Himyerî (ö. 1327); Fas’ta dünyaya gelen müellif Gırnata’ya kadar seyahat etmiştir. Hadis, kıraat, akli ilimler ve coğrafya alanında eserler vermiştir. “er-Ravzü’l-mi’târ fi

³¹ Ramazan Şeşen, “İdrîsî”, **TDVİ**, C. XXI, s. 493-495.

³² Ş. Günaltay, a.g.e., s. 435-441; Casim Avcı, “Yâkût el-Hâmevî”, **TDVİ**, C. XXXXIII, s. 288-291.

³³ Cevat İzgi, “Kazvînî”, **TDVİ**, C. XXV, s. 160.

haberi'l-aktâr" adlı eseri tam bir tarihi coğrafya ansiklopedisidir. Yer adları alfabetik olarak verilen eserde bazı yerleri sadece konum olarak anlatırken bazı yerler hakkında da geniş bilgiler vermiştir. Tezimiz açısından İslâm coğrafyasında Horasan'ı anlattığı bölümlerden şehirlerin yerleri ve içindeki alimler bakımından faydalandık.³⁴

Ebü'l-Fezâil Safiyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh el-Bağdâdî (ö. 1338); Bağdat'ta dünyaya gelen müellif, büyük medreselerden iyi bir eğitim almıştır. Medrese eğitimleriyle hayatını geçiren müellif geride birçok eser bırakmıştır. Tezimiz açısından önemli olan ve en tanınmış eseri "Merâsidü'l-İttilâ' 'alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bika" adlı sözlüğüdür. Yakut el-Hamevi'nin eseri olan Mucemu'l-Buldan'ın geniş bir özeti şeklinde hazırlanmıştır. Yer adları alfabetik sırayla verilmiş düzenli bir coğrafya kitabıdır.³⁵

Şihâbüddin Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî (ö. 1349); Dimaşk'ta dünyaya gelen müellifin Ömerî nisbesi Halife Hz. Ömer'e nispetledir. Ailece katiplik görevlerinde bulunmuş ve iyi bir öğrenim aldıktan sonra Kahire'de kadılık vazifesine getirilmiştir. Hem iyi bir fıkıh alimi hem de iyi bir edebiyatçı ve tarihçiydi. Yaşadığı dönem ve özellikle Moğol tarihi hakkında ayrıntılı bilgilere sahipti. Memlûk devletinde görev alması onun eserlerini meydana getirirken devlet kademesinde iyi bir gözlem yapmasına yardımcı olmuştur. Kadılık görevinden azledildikten sonra inzivaya çekilerek Mesalükü'l-Ebsâr eserini kaleme almıştır. "Mesalikü'l-epsâr fî memâlik-i emsâr" adlı eseri tarihi coğrafyayı ayrıntılı bir şekilde anlatan ansiklopedik bir eserdir. 27 ciltten oluşan eserin farklı neşir ve tercümeleleri bulunmaktadır. Biz, tezimizde El-Ömerî'nin Türkçeye çevrilen eserinden faydalandık.³⁶

İsmail b. Ömer b. Kesîr Dimeşkî (ö. 1373); Tarihçi ve hadisçi kimliğiyle bilinen müellif daha çok İbn Kesir olarak tanınmaktadır. Şam'da iyi bir eğitim almış ve hayatını ilim ve tarih araştırmalarına vermiştir. 21 ciltten oluşan "el-Bidâye ve'n-Nihâye" adlı eseri genel bir tarihtir. Eser yaratılıştan başlayarak 1373'e kadar olan olayları

³⁴ Mustafa L. Bilge, "Himyerî", **TDVİ**, C. XVIII, s. 60-61.

³⁵ Hüseyin Gazi Topdemir, "İbn Abdülhak el-Bağdâdî", **TDVİ**, C. XIX, s. 275.

³⁶ Abdülazîz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", **TDVİ**, C. XIX, s. 483-484.

kapsamaktadır. Birçok nüshası bulunan eser tezimiz açısından önemli bilgiler içermektedir. Biz, tezimiz itibarıyla 15 ciltlik Türkçe tercümesinden istifade ettik.³⁷

1.2.2. Farsça Kaynaklar

Melik el-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl Ebu'l Fidâ (ö.1331); soylu bir aileden gelen müellif Şam'da dünyaya gelmiştir. Birçok savaşta ve Moğollarla mücadelede yer almıştır. Kendinden önceki müelliflerin eserini örnek alarak yazdığı “Takvim el-Büldân” adlı eseri kendi gözlemlerini de içermektedir. Ebu'l-Fidâ'nın ölümünden bir süre sonra Zehebî tarafından bir araya getirilerek özetlenmiştir. Sind, Çin, Horasan ve Harizm hakkında verdiği bilgiler diğer ülkelerin kaynaklarıyla karşılaştırıldığında önemli ayırt edici bilgiler kapsamaktadır. İslâm Tarihi kaynakları arasında en önemli eserlerden biridir. Biz, tezimizde Türkçeye çevrilen metinden faydalanacağız.³⁸

Hamdullah b. Ebibekr Ahmed b. Nasr Müstevfî-i Kazvînî (ö.1340); Şii bir ailede doğan müellif son İlhanlı dönemi tarihçilerindendir. İlhanlıların çöküş döneminde kaleme aldığı eserler arasında bulunan ve bizim tezimiz açısından bölgelerin konumu, kuruluşu, sosyal ve iktisadi, zirai hayatları hakkında bilgi veren eseri “Nüzhetü'l-Kulûb der Mesâlik ve'l-Memâlik”dir. Bu eser bir coğrafya kitabı olup farklı baskıları bulunmaktadır. Horasan bölgesinin şehirleri ve bu şehirleri kimin kurdukları, içinde yetişen sebze, meyveler hakkında verdiği bilgiler açısından önemlidir.³⁹

“Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib” adlı müellifi belli olmayan bu eser Farsça olarak kaleme alınan ilk coğrafya kitabı olarak bilinmektedir. Ferîğüniler hanedanına ithafen yazılmış olan eserin tek nüshası vardır. Bunun üzerinden neşr ve çeviriler yapılmıştır. Birçok coğrafya kaynağından yararlanılan eserde Batlamyus'un ve İslâm coğrafyacılarının etkisi de görülmektedir. Ülkelerin coğrafi özelliklerini şehir, bölge ve yer adlarını anlatmaktadır. Biz de tezimizde Minorsky tarafından İngilizceye neşredilen eserin Türkçe çevirisinden faydalanacağız.⁴⁰

³⁷ Ş. Günaltay, a.g.e., s. 328-329; Abdülkerim Özeydin, “İbn Kesîr”, **TDVİ**, C. XX, s. 132-134.

³⁸ Ş. Günaltay, a.g.e., s. 204-214; Abdülkerim Özeydin, “Ebü'l-Fidâ”, **TDVİ**, C. X, s. 320-321.

³⁹ Ş. Günaltay, a.g.e., s. 309-311; Abdülkerim Özeydin, “Hamdullah el-Müstevfî”, **TDVİ**, C. XV, s. 454-455.

⁴⁰ Rıza Kurtuluş, “Hudûdü'l-âlem”, **TDVİ**, C. XVIII, s. 304.

1.2.3. Araştırmalar

Cihan Piyadeoğlu'na ait olan “Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi” adlı kitabı tezimiz açısından kullandığımız önemli bir araştırma eserdir. Yazar Horasan'ın Büyük Selçuklular devrindeki siyasi, sosyal ve kültürel tarihini anlatmaktadır.⁴¹ Ayrıca yazarın farklı yayınevlerinden basılan “Çağrı Bey” ve “Alparslan” adlı eserlerinden de tezimizde faydalandık.

Adem Apak'ın dört ciltlik ve geniş kapsamlı eseri olan Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi tezimiz açısından Horasan'ın İslâmi devirleri hakkında önemli bilgiler arz etmektedir. Horasan'a ilk fetihler gerçekleştiren Hz. Osman döneminden sonraki Emevi, Abbasi dönemlerinden önemli bilgiler sunan eserden faydalandık.⁴²

Azimî'ye ait olan Azimî Tarihi eserini Türkçeye kazandıran Ali Sevim'in Türk Tarih Kurumu basımı “Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler” adlı eseri Büyük Selçukluların kuruluşu, bulundukları coğrafyalar ve siyasi tarih hakkında önemli bilgiler sunmuştur.⁴³

Mehmet Altay Köymen'e ait olan Selçuklular Devri Türk Tarihi adlı eser Büyük Selçuklular ve özellikle Sultan Sencer, Horasan dönemi hakkında önemli bilgiler içermektedir.⁴⁴

Osman Turan'ın Ötüken yayınlarından basılan Selçuklular ve İslâmiyet adlı eseri Selçuklu Devleti'nin İslâmiyetle tanışması ve kuruluş döneminden itibaren olan dini, siyasi tarihi açısından önemli bilgiler içermektedir.⁴⁵

⁴¹ Cihan Piyadeoğlu, **Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi**, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2012.

⁴² Adem Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.

⁴³ Ebu Abdullah Muhammed el-Azimi, **Azimi Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)**, (çev. Ali Sevim), TTK, Ankara 2006.

⁴⁴ M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTK, Ankara 2013.

⁴⁵ Osman Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

Editör yayın olup Refik Turan tarafından bir araya getirilen Selçuklu Tarihi El Kitabı adlı eserin ilk iki bölümü tezimiz açısından Büyük Selçuklu Tarihi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.⁴⁶

Erdoğan Merçil tarafından kaleme alınan iki eser de tezimiz açısından faydalanılabilir kaynaklardandır. İlk eseri olan Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Selçukluların Horasan'ı ele geçirmeleri ve oradaki siyasi tarihleri bakımından bilgi vermektedir. Müellifin diğer bir eseri olan “Selçuklular ve Makaleler”, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, Tuğrul ve Çağrı Beylerin seferleri hakkında ayrıntılı bilgi veren makalelerin birleşimidir.⁴⁷

Tülay Metin “Selçuklu Çağında Yaşamak- Ortaçağ'da Türk Şehri” adlı eserinde Büyük Selçukluların bulundukları şehirler ve bu şehirlerde inşa ettikleri mimari ve yapmış oldukları değişiklikleri anlatmıştır.⁴⁸

⁴⁶ Refik Turan, **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2018.

⁴⁷ Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2019; aynı mlf; **Selçuklular ve Makaleler**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

⁴⁸ Tülay Metin, **Selçuklu Çağında Yaşamak Ortaçağ'da Türk Şehri**, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

BİRİNCİ BÖLÜM

HORASAN'IN TARİHİ

1. Büyük Selçuklulardan Önce Horasan

1.1. İslâm'ın İlk Dönemlerinde Horasan

Hicretin ilk yıllarında İslâmiyeti yaymak için yapılan fetihler, Hz. Peygamber döneminde başlamış olsa da Horasan civarına ve sınır ötesine fetihler yapılmadığını görmekteyiz.

Hulefa-i Raşidin döneminde İslâm orduları Horasan'a geldiklerinde küçük devletlerin varlığı bölgede tam bir birlik sağlanmasını engellemiş böylece Müslüman fetihleri kolayca yayılma imkanı bulmuştur. Horasan fetihlerinin ilk kimin tarafından gerçekleştiği araştırmalara konu olmuş, bir grup araştırmacı ilk fetihlerin Hz. Ömer döneminde yapıldığını savunurken diğer bir grup Hz. Osman döneminde gerçekleştirildiğini öne sürmüşlerdir.⁴⁹

Belazuri, Taberi ve İbnü'l Esir gibi tarihçiler bu fetihlerin 639'da Hz. Ömer döneminde başladığını aktarırlar. Horasan'ın fethini önemseyen Hz. Ömer komutanlar tayin ederek onları Horasan'ın dört bir yanına göndermiştir. Horasan fetihlerin en önemli ayağını Cerir b. Abdullah oluşturmuştur. İslâm ordusu daha önce İslâm hakimiyetine girmek istemeyen Hamedan üzerine giderek orayı kuşatmışlar ve onların yeniden teslim olmalarını sağlamıştır.⁵⁰ Hz. Ömer'in Sasani hükümdarı Yezdicerd'i takiple bölgeye geldiğini, Ahnef b. Kays komutasındaki ordu Herat tarafına geçmiş geri kalan birliklerin bir kısmı Nîşâbûr'a kendisinin de dahil olduğu son kısım ordular da Merv'e geçmiştir. Burada Yezdicerd İran halkını Araplara karşı kışkırtınca Hz. Ömer, Ahnef b. Kays'ı Horasan'a göndererek Yezdicerd'i sıkıştırmıştır. Sıkıştığını anlayınca buradan kaçan Yezdicerd Mervü'r-rûz⁵¹'a gelerek Türk Hakanı, Soğd Kralı ve Çin idarecisinden

⁴⁹ İsmail Pırlanta, “*Horasan Bölgesinin Fethi Meselesi*”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XV, S.1, 2011 s. 390.

⁵⁰ Ebü'l- Hasen b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd el-Belazurî, **Fütûhu'l-Büldân**, Beyrut 1987, s.433; A. Apak, **İslam Tarihi II**, s. 142.

⁵¹ Mervü'r-rûz; Horasan bölgesinin en büyük şehirlerinden olan Merv'in yakınlarında bir şehirdir. Bkz; İbn Hurdâzbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2008, s. 39-40.

Araplara karşı kendisiyle savaşması için yardım talep etmiştir. Yezdicerd beklediği yardımı almayınca bu bölgeyi de terk etmiş, önce Belh'e daha sonra Ceyhun nehrini aşarak Türklere sığınmıştır.⁵² Ahnef b. Kays, Hz. Ömer'e yazdığı mektupla Yezdicerd'in Ceyhun kıyılarının karşısına geçtiğini bildirmiş ve Hz. Ömer'den Yezdicerd'i takip etmesi için kendisine müsaade etmesini istemiştir. Fakat Hz. Ömer, Ceyhun ötesine geçilmesini istemediğinden Ahnef b. Kays da Merv'den öteye geçmemiştir. Halife Hz. Ömer de Ahnef b. Kays'ın Horasan da aldığı başarılar dolayısıyla onu doğu halkının efendisi olarak ilan etmiştir.⁵³

Yakubî, Gerdizî ve Zehebi gibi tarihçiler de bu fetihlerin Hz. Osman döneminde başladığını iddia ederek, Taberi ve İbnü'l Esir'in söylediği iddiaları kabul etmemektedirler. Buna göre Hz. Osman'ın fetihlerinin 650-651 yılları arasında başladığını nakletmektedirler. Horasan'a sürekli ve etkili akınlar bu dönemde başlamıştır. Hz. Osman dönemi fetihler Abdullah b. Amir'in Horasan'a yönelmesiyle başlamıştır. Hz. Osman'ın "Kim önce Horasan'a sahip olursa oranın emîri o olacaktır" sözü Abdullah b. Amir'in bölgeyi fethetmesinde etkili olmuştur.⁵⁴ Abdullah b. Amir, Horasanın fethiyle bölgeyi dört kısma ayırmış ve dört güvendiği komutanı Merv, Belh, Herat ve Nîşâbûr bölgelerine tayin etmiştir. Bunun dışında Tus bölgesine de yine kendi komutanlarından atamıştır. Fetihler devam ederken Kuhistan bölgesini Ahnef b. Kays hakimiyetine almıştı. Horasan fetihlerine iki koldan devam eden Abdullah b. Amir, Ahnef b. Kays'ı Merv'e yönlendirmişti. Müslümanların akınlarından kaçan son Sasani hükümdarı Yezdicerd, Ahnef b. Kays'ın ordularıyla karşılaşmış ve iki ordu arasında bir savaş meydana gelmiştir. Yezdicerd bu savaş sonucunda hayatını kaybetmiş ve ordusu da hezimete uğramıştır. Bu zaferle birlikte Ahnef b. Kays Belh ve Tohâristan'ı fethederek Horasan'ın büyük bir bölümünü İslâm hakimiyeti altına almıştır.⁵⁵

Hz. Ali dönemine gelindiğinde yönetimde hep bir siyasi çekişmeler yaşanmaktaydı. Özellikle Hz. Ali ve Hz. Muâviye arasında yaşanan çatışmalar yönetime

⁵² Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesalikü'l-Ebsar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 175-176.

⁵³ Ahmed Cevdet Paşa, **Peygamberler ve Halifeler Tarihi I**, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2012, s. 428; Hayati Ülkü, **Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi II**, Akit Yayınları, s. 3

⁵⁴ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Yakûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, C.II, Beyrut 2010, s. 167.

⁵⁵ Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 571; A. Apak, **İslam Tarihi**, c.II, s. 213-214.

yansımış ve bir zayıflama meydana getirmiştir. Bu yüzden müslümanların hakimiyetinde olan Horasan halkı sürekli yönetime karşı ayaklanmıştır. İsyancılar Türkler, Soğdlar ve Çinlilerden yardım talebinde bulunmuş, bu sayede müslümanları Nîşâbûr'dan çıkarmışlardır. Hz. Ali, bölgeye kendi komutasından bir ordu göndermesine rağmen başarılı olunamamıştır ve bu isyanlar Hz. Ali'nin vefatına kadar da devam etmiştir.⁵⁶

1.2. Emeviler Döneminde Horasan

Hz. Ali'den sonra iktidarı Muâviye ele almış ve Emeviler dönemi başlamıştır. Muâviye, Horasan bölgesindeki karışıklıkları engellemek için Abdullah b. Amir'i Basra ve Horasan valiliğine atadı. Abdullah b. Amir'in bölgede yürüttüğü askeri ve siyasi faaliyetler neticesinde bölge hakimiyeti yeniden müslümanlara geçmişti. Daha sonra Abdullah b. Amir bölgeye Abdullah b. Hazm'ı vali olarak atamıştır.⁵⁷ 671'de Basra valiliğine getirilen Ziyad b. Ebîh'in Horasan valisi olarak tayin ettiği Rebi' b. Ziyâd Belh'i yeniden hakimiyetleri altına almıştır.⁵⁸ Yerli halk ile yapılan sulh anlaşmasının ardından İslâm orduları Kuhistan bölgesine giderek Eftalit Türklerini bozguna uğratmıştır.⁵⁹ Ceyhun nehrine ve oradan da Harizm'e kadar ilerleyerek burada Arap hakimiyetini güçlendirmişlerdir. Rebi b. Ziyad'ın ölümünden sonra oğlu Ubeydullah, Horasan'a vali olarak tayin edildi. 674 de Horasan fetihleri yeniden başlamasıyla Ubeydullah, Buhara yolu üzerinde Kabac Hatun ile mücadeleye girişti. Kabac Türklerden yardım istesede gelen kuvvetlerin Ubeydullah'a yenilmesi Kabac'ın Ubeydullah ile anlaşma yapmasına neden olmuştur ve Buhara da Araplar tarafından ele geçirilmiştir.⁶⁰

Horasan'a Halife Yezîd tarafından vali olarak getirilen Selm b. Ziyad hemen fetih hazırlıklarına başlamıştı. Önce Buhara daha sonra Merv'e gelmiş buralardaki yerli halkı itaat altına aldıktan sonra ganimetlerle Horasan'a gitmek için yola çıkmış yolda Yezîd'in öldüğünü ve Horasanlıların Muâviye ailesine karşı ayaklandıklarını haber almıştı. Horasan'a geldiğinde tahta Mervan b. Abdülmelik halife olarak seçilmişti. Bu arada Emevi Devleti'nde oluşan otorite boşluğunu fırsat bilen komutanlardan olan Abdullah b.

⁵⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, s. 575; Osman Çetin, "**Horasan**", TDVİ, C. XVIII, İstanbul 1998, s.235.

⁵⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2016, C. III, s. 266, 285.

⁵⁸ H. Ülkü, *İslam Tarihi II*, s. 120; A. Apak, *İslam Tarihi III*, s. 67.

⁵⁹ Recep Uslu, Hicri I-II. Yüzyıllar'da Horasan Tarihi, (Basılmamış Doktora Tezi), *Uludağ ÜSBE*, İstanbul 1997, s. 63.

⁶⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil III*, s. 330; A. C. Paşa, *Peygamberler Tarihi I*, s. 654; A. Apak, *İslam Tarihi III*, s. 68.

Hâzim önceleri kendi adına bağımsızken daha sonra Abdullah b. Zübeyr adına faaliyetlere başlamıştı.⁶¹ Fakat halkın yerli kabileler arasındaki mücadelelerine karışmıyordu. Bu karışıklıklara bölgedeki Temimiler müdahale ediyorlardı. 683'ten 688'e kadar Horasan da bağımsız hareket eden Abdullah b. Hâzim kendi adına para dahi bastırmıştı.⁶² Fakat günden güne artan gücü, Temim kabilesi ile arasını açmış ve aralarında bir muhalefete neden olmuştur. Selm b. Ziyad'dan sonra Horasan bölgesindeki kontrol İbn Hâzim'in yardımcısı Bükeyr'in eline geçse de 692'de Temimler ile anlaşıp ihanetinin ardından hakimiyet yeniden sağlanmıştı.⁶³

Abdûlmelik zamanında Horasanlılara karşı bir muhalefet söz konusuydu. Irak'ta ve civar bölgelerde hakimiyetini sağlamlaştıran ve kontrolü ele alan Abdûlmelik b. Mervan, kendi hakimiyetini tehlikeye düşüren Hicaz'da halife olan Abdullah b. Zübeyr üzerine sefer yapmayı planlıyordu.⁶⁴ Bu amaçla büyük bir orduyu Hicaz bölgesine göndererek şehri muhasaraya aldı. Üç ay süren kuşatmanın ve gelen takviye kuvvetlerin ardından Mekke, Emevi orduları tarafından yeniden kuşatıldı. Kuşatmanın uzaması Abdullah b. Zübeyr'in gücünü düşürmüş buna rağmen savaştan vazgeçmeyen Abdullah b. Zübeyr oğlu ile savaş alanında ölmüştür. Böylece Hicaz, Yemen, Mekke ve Medine valiliğine ordu komutanlığını üstlenen Haccac b. Yusuf atanmıştır.⁶⁵ Abdûlmelik b. Mervan'ın doğu politikasını Horasan seferleriyle başlatan Haccac b. Yusuf, bu amaçla Mervan b. Abdûlmelik'in ordu komutanlarından olan Ebu Sufra b. Mühelleb'i Horasan valiliğine atamıştı.⁶⁶ Haccac'ın ordu komutanlarından olan Abdurrahman da bir yandan diğer seferleri yürütüyordu bu amaçla harekete geçtiğinde Haccac ile aralarında anlaşmazlık çıkmış ve ordunun seyir amacı farklı bir hal almıştı. Artık Abdurrahman, Haccac'a karşı birlikler oluşturmaya başlamış ve Irak üzerine yürümüşü. Bu birliklere Haricilerin de katılmasıyla Emevi karşıtları artık büyük bir ordu haline gelmişti.⁶⁷ Haccac'ın valiliğini tanımadığını açıklayan Abdurrahman'ın bu sözleri üzerine Horasan ve Irak bölgelerinde Emevilere karşı bir isyanı da başlatmış oluyordu. Haricilere karşı yapılan seferde görevlendirilen Ebu Sufra, Abdurrahman'ın yolunu kesmekle

⁶¹ Ya'kûbî, **et-Târîh**, C. II, s. 271.

⁶² İbnü'l Esîr, **el-Kâmil III**, s. 286.

⁶³ H. Ülkü, **İslam Tarihi II**, s. 141-142.

⁶⁴ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil III**, s. 612.

⁶⁵ A. Apak, **İslam Tarihi III**, s. 139.

⁶⁶ H. Ülkü, **İslam Tarihi II**, s. 61; İsmail Yiğit, **Emeviler**, İsam Yayınları, Ankara 2016, s. 75.

⁶⁷ Ya'kûbî, **et-Târîh**, C. II, s. 277-278.

görevlendirilmişti. Fakat isyancıların gücünden haberdar olan Mühelleb bu görevi yerine getirmeyince Haccac kendisi harekete geçerek Abdurrahman'ın üzerine yürüdü. Bu amaçla Abdülmelik b. Mervan'dan takviye ordu talebinde bulundu.⁶⁸ Mervan'ın bir taraftan isyancılara istediklerini verme teklifleri ve diğer taraftan Haccac'a yardım gönderme çalışmaları devam ediyordu. Fakat isyancılar artık Mervan'ı halife tanımadıklarını bildirince iki ordu arasında 702'de Deyrû'l-Cemâcim bölgesinde bir savaş meydana geldi.⁶⁹ Fakat daha sonra isyancılar grubunda yer alan Iraklılar, Haccac'ın silahsızlara dokunmayacağı yönündeki teklifiyle Abdurrahman'ın ordusundan ayrılmaya başladılar. Iraklıların ordudan ayrılmasıyla savaşın seyri değişmiş ve Haccac üstün bir başarı elde etmiştir. Abdurrahman ve geriye kalan isyancı birliklerin bir kısmı daha sonra yeniden Haccac b. Yusuf üzerine yürüseler de ikinci defa mağlup olmuşlardır. Böylece Horasan'da halk yeniden itaat altına alınmıştır.⁷⁰

Mühelleb'in Deyrû'l-Cemâcim savaşı esnasında ölmesiyle Horasan valiliğine oğlu Yezîd b. Mühelleb geçmişti.⁷¹ Yezîd'in ilk faaliyeti kendisine karşı çıkan Haricileri bertaraf etmek oldu. Harizm, Fergana ve diğer bölgelere yaptığı akınlarda başarısız olan Yezîd'in Bagdis'teki Nirek kalesini almak tek başarısı olmuştur. Bu başarısını bir mektupla Haccac'a haber vermek istemiş fakat mektuptaki üslupsuzluk Haccac'ı sinirlendirmiş ve aralarının açılmasına bir sebep teşkil etmiştir. Haccac bu sebeple Yezîd'in valiliğini elinden alıp yerine kardeşi el-Mufaddal b. Mühelleb'i vali olarak tayin etmiştir.⁷² Valiliğe gelen Mufaddal pek çok fetihler gerçekleştirmiştir. En son Tirmiz'de serbest dolaşan Abdullah b. Hâzim'i öldürdü⁷³ ve bu olaydan sonra Horasan valiliğinden alınıp yerine Kuteybe b. Müslim vali olarak atanmıştır.⁷⁴ Kuteybe b. Müslim, Horasan'a ilk geldiğinde bölgedeki Toharistan hakimi Nîzek Tarhan ile önceleri sulh yaparak barış içinde olsa da daha sonra yaşanan anlaşmazlıklar neticesinde 710'da Nîzek Tarhan üzerine yürümüştü. Kuteybe tarafından yakalanan Nîzek Tarhan esir edilerek öldürüldü. Böylece Kuteybe Buhara, Baykent ve Semerkant ile Horasan'ın doğudan gelen

⁶⁸ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IV**, s. 133.

⁶⁹ Ebu Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, **Mu'cemu'l-Büldan**, C. II, Daru Sadr, Beyrut 1977, s. 503-504; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IV**, s. 152-155.

⁷⁰ Ya'kûbî, **et-Târîh**, C. II, s. 277-279.

⁷¹ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IV**, s. 176-178; H. Ülkü, **İslam Tarihi II**, s. 163.

⁷² Ya'kûbî, **et-Târîh**, C. II, s. 285; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IV**, s. 180; H. Ülkü, **İslam Tarihi II**, s. 163.

⁷³ Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 584

⁷⁴ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IV**, s. 200.

tehditlerini engellemiş oldu.⁷⁵ Kuteybe döneminde Merv şehri bir askeri üs haline gelmişti hatta buradan alınan 20.000 savaşçı ile fetih hareketleri başlamıştı. Irak Valisi Haccac'ın 714'teki ölümü Kuteybe b. Müslim'in gücünü zayıflatmıştı fakat halifenin isteğiyle görevine devam eden Kuteybe ticaret yollarını ele geçirmek üzere seferler yaptığı sırada halifenin öldüğünü haber almıştır. Yeni halife Süleyman'ın kendini görevden alıp cezalandıracağını düşündüğü için isyana kalkışmış ve Horasanlılardan yardım istemişti. Fakat bu isteği kabul görmedi ve onu öldürdüler. Kuteybe'nin ölümünden sonra Horasan'a halife tarafından bir vali tayin edilmiş fakat onun kaba davranışları görevinden azledilmesine ve yerine Yezîd b. Mühelleb'in ikinci defa vali olarak gelmesini sağlamıştır. Yezîd ilk olarak Cürcân ve Taberistân bölgelerini ele geçirerek büyük bir katliam yapmıştır.⁷⁶

717 yılında halifeliğin el değiştirip Ömer b. Abdülazîz'e geçmesiyle Yezîd b. Mühelleb'in yaptıkları İslâm'ın fetih anlayışına aykırı olduğundan görevinden azledilmişti. Yeni halife bölgenin huzurunu sağlamak adına haraç vergilerini kaldırıp, hac yollarını güvenceye almış, âlimlerle istişareye önem vermiş ve dini ilimleri desteklemiştir.⁷⁷ Bu hareketiyle sadece bölgedeki insanların değil muhalif olan grupların da saygısını kazanmıştır hatta bu adaletli davranışlarından sebeple Hz. Ömer'e benzetilerek "II. Ömer" lakabını taşımıştır.⁷⁸ Halife, Horasan bölgesine yeni vali olarak Cerrah b. Abdullah Hakemî'yi atamıştır.⁷⁹

Ömer b. Abdülazîz'den sonra Emevi yönetimine ve halifeliğe Yezîd b. Abdülmelik getirilmişti. Yezîd b. Abdülmelik dönemi, kendisinin karakterinden dolayı iç çekişmelere geri dönüş dönemi olarak bilinmektedir. Zamanının çoğunu zevküsefa ile geçirerek devlet yönetimini liyakatsiz kişilere devretmesiyle kabile asabiyeti yönetimde etkili olmuştur. Bu duruma Haccac b. Yusuf'un, Kays'i kabilesinden bir kadınla evlenmesi sebep olmuştur. Kaysîleri ön plana çıkarıp Yemeni asıllı Ezdleri geri planda tutan bu sistem daha sonra birçok ayaklanmaya ortam hazırlamıştır. Nitekim Irak'ta Yezîd b. Mühelleb el-Ezdi isyana sebep olmuş, Iraklılar yönetime başkaldırmış ve bu baş

⁷⁵ O. Çetin, "Horasan", s. 236.

⁷⁶ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IV**, s. 278-280.

⁷⁷ Bilal Gök, "Dindar Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz", **İslâm ve Yorum IV**, İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2020, C. III, s. 263-284.

⁷⁸ A. Apak, **İslam Tarihi III**, s. 198; İ. Yiğit, **Emeviler**, s. 86.

⁷⁹ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IV**, s. 300-301.

kaldırıya mevaliler de iştirak etmiştir. 719'da ki bu isyan Halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik tarafından bastırılmıştır.⁸⁰ Yezîd b. Abdülmelik uyguladığı ırkçı politikayla halkın kendisine olan saygısını azaltmış ve halkın idareye olan güveni sarsılmıştır. Bu durumdan sadece Araplar değil başka toplumlar da etkilenmiştir. Bu durum hem devlet işlerini hem de fetihleri sekteye uğratmıştır. Böylece idari boşluktan faydalanan Türgiş Kağanlığı Maverâünnehr ve Türkistan bölgelerine akınlar yapmıştır. Bu akınlar yirmi yıl kadar devam etmiştir.

Halifelîge ve Emevi yönetimine gelen Hişam b. Abdülmelik, Araplar arasında denge politikasını uygulayarak kabile asabiyetine dönüşen yönetime toplumsal meşruiyet kazandırmaya çalışmış fakat yine bu çatışmaları engelleyememiştir.⁸¹ Yezîd b. Abdülmelik zamanında Kaysîlerin yönetimdeki aşırı etkisini azaltmaya yönelik Hişam, Kaysîlerden olan valiye azlederek yerine Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi görevlendirmiş ve ardından bir sene sonra da kardeşi Esad b. Abdullah el-Kasrî'yi Horasan'a vali olarak atamıştır.⁸² Denge politikasıyla izlenen barış dönemi daha sonra değişmiştir. Abdullah el-Kasrî idare merkezini Merv'den Belh'e taşıyarak uzun yıllar devam eden Türgiş Hakanlığının akınlarına 736'da bir son vermiştir. Kaysîlerden olan halk, Vaki el-Kasrî'yi halifeye şikayet ederek görevinden almışlar ve halife onun yerine Nasır b. Seyyâr'ı vali olarak atamıştır.⁸³

Son Emevi valisi olan Nasır b. Seyyâr, döneminin barış ve huzur ortamını sağlamış, müslümanların hakimiyet alanını Fergana'ya kadar genişletmiştir. 742'de halife Hişam'ın ölmesi ve yerine el-Velid b. Yezîd'in gelmesiyle idare değişmiş fakat Horasan valiliği yeniden Nasır b. Seyyâr'da kalmıştı. Altı aylık yönetiminin ardından halifelik makamı önce İbrahim b. El-Velid Yezdi'ye, dört ay sonra da Mervan b. Muhammed'e geçmiştir.⁸⁴ Nasır b. Seyyâr'ın valiliği devam ettiği bu dönemde Emevi yönetimini dış tehlikelerden çok iç çekişmeler tehdit ediyordu. İç çekişmelerde Yemenilerden Ezd kabilesi ile Kuzey Araplardan Temim ve Kays kabileleri sürekli bir

⁸⁰ A. Apak, **İslam Tarihi III**, s. 210.

⁸¹ A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi I**, s. 763-764; Adem Apak, **Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri**, Düşünce Kitapevi, İstanbul 2004, s. 237- 261.

⁸² Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 601; Ya'kûbî, **et-Târîh**, C. II, s. 319; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IV**, s. 402; H. Ülkü, **İslam Tarihi II**, s. 195.

⁸³ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IV**, s. 433; İ. Yiğit, **Emeviler**, s. 108.

⁸⁴ A. Apak, **İslam Tarihi III**, s. 239.

ihtilaf içindeydi. Bu durum halkın rahatsız olmasına ve hatta bir süre sonra Emevi aleyhtarı olmalarına neden olmuştur. Merv bölgesine yerleşen Abbasiler bu iç çekişmede muhalif hareketlerin yanında yer alarak önemli bir rol oynamışlardır. Oluşan iç karışıklıkları bertaraf edemeyen Horasan valisi Nasır b. Seyyâr, yönetimin merkezini Belh'ten Merv'e taşıyarak birlik sağlamaya çalışmıştır.⁸⁵ Yönetimi güçlendirme çabaları ihtilalci hareketleri durduramamıştı. Durumu başarıyla ilerletemeyen Nasır b. Seyyâr geri çekilmiş ve Ebû Müslim kontrolü ele geçirmiştir.⁸⁶ Ebu Müslim, Nasır'ın rahatça hareket etmesini önledi bu durum ikili arasında bir çekişmeye neden oldu ve Ebu Müslim kaçan Nasır'ın peşine düştü. Sürekli kaçarak kendini güvence altına alan Nasır en son Rey'e sığınmış ve orada ölmüştür.⁸⁷ Nasır'ın ölümü artık Emevilerin gücünü fiilen bitirmişti. Ebu Müslim, Horasan bölgesine tamamen hakim olmuştur.⁸⁸

Ebu Müslim'in Horasan'daki gücüne dini bir kılıf uydurmak isteyenler, "Câhiliye ve İslâm döneminde Horasan'dan hiçbir ordu çıkmamıştır ki zafere ulaşmadan geri dönmüş olsunlar"⁸⁹ gibi çeşitli uydurma hadisler ortaya atmışlardır. Emeviler de bu dönemde; "Deccâl doğudan Horasan denilen bir yerden çıkacak ve yüzleri çekiçle dövülmüş kalkan gibi olan bir kavim ona uyacaktır" diyerek onlara karşı bu uydurma hadisleri ortaya çıkarmışlardır.⁹⁰

Emevilerin son dönemlerinde uyguladıkları senede 2 defa cizye alma politikaları, halkın kendisine olan güvenini azaltmış ve isyanlara sebep olmuştur. Ayrıca Emevi yönetimindeki Yemeniler, Ezdler ve Mudarîler arasında yaşanan çekişmeler de devletin yıkılmasına son noktayı koymuştur. Emevilerin içine düştüğü bu durumdan ustalıkla faydalanan Abbâsoğulları yönetimi ele geçirmeye çalışmış ve batıya doğru yayılma alanı bulmuşlardır. Abbasi ihtilalcileri propagandalarını özellikle Horasan'da bulunan Emevi devletine kin besleyen mevâlîler üzerinden sürdürmüşlerdir. Bu propagandalar karşısında

⁸⁵ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IV**, s. 443-444.

⁸⁶ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IV**, s. 542.

⁸⁷ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IV**, s. 568; H. Ülkü, **İslam Tarihi II**, s. 213-214; R. Uslu, **Horasan Tarihi**, s. 88.

⁸⁸ H. Ülkü, **İslam Tarihi II**, s. 76; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 796; İ. Yiğit, **Emeviler**, s. 118-119.

⁸⁹ Yakût, **Mu'cemu'l-Büldan**, C. II, s. 351.

⁹⁰ Yakut, **Mu'cemu'l-Büldan**, C. II, s. 353; A. Apak, **İslam Tarihi III**, s. 251.

direnç gösteremeyen Emevi orduları Irak’a çekilerek 90 yıldır yönettiği topraklarını Ağustos 750 de Abbasilere bırakmıştır.⁹¹

1.3. Abbasiler Döneminde Horasan

Emevilerin yıkılmasıyla tarih sahnesinde görünen Abbasiler, gücünü en etkili Horasan bölgesinde gösterme imkanı bulmuştur. Çünkü Horasan’da bulunan kabile kavgaları Abbasi daîlerinin bölgedeki faaliyetlerini etkin biçimde sürdürmesini sağlamıştır. Bölgede bulunan Yemenli kabileler, Abbasi daîlerinin çoğunluğu Yemenli olduğu için onları desteklemişlerdir. Bu sırada ihtilal sorumluları etkilerini artırmak için 749 yılında Ebu’l- Abbâs’a biat ederek onu ilk Abbâsî halifesi yapmışlardır.⁹² Horasan’da vali olan Ebu Müslim Abbasi ise hakimiyetini arttırmak için görev tayinlerini belirlemiş ve ordular sevk etmiştir.⁹³ Abbasiler devletini sağlamlaştırırken bu arada Türkistan’da Çinliler yeni bir güç olarak ortaya çıkmışlardı. Bu bölge aslında Türkler ile Çinliler arasında mücadele konusuydu. 738’de Türkes Devleti’nin iç karışıklıkları nedeniyle Çinlilerin etkisi daha çok görülmeye başlanmıştı. Çinlilerin Batıya doğru ilerlemesiyle burada bulunun Müslüman Araplarla karşılaştırlar. 751 yılında Talas nehri kenarında gerçekleşen bu savaşta Çinliler mağlup oldular ve geri çekildiler.⁹⁴ Bu savaş, Türk-İslâm tarihi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Ebu Müslim, bu savaşta Çinlilerin karargahlarına saldırarak onları mağlup etmiştir.⁹⁵

Bölgedeki hakimiyeti tam anlamıyla sağlayan Ebu Müslim, Buhara ve Merv’i de kontrole almış, ertesi yıl hacca gitmek için Seffâh lakabıyla ünlenen Abbasilerin ilk Halifesi Ebu’l-Abbas’dan izin almıştır. Hac farzietini yerine getirirken 754’te Seffâh’ın ölüm haberini almasıyla onun yerine geçen Ebû Cafer el-Mansur’a biat etmiştir.⁹⁶ Yeni halife, Ebu Müslim’in Horasan halkı üzerindeki etkisini bildiği ve önceki faaliyetlerinden haberdar olduğu için gücünden çekiniyordu. Onu ilk olarak en etkili olduğu Horasan’dan çıkarıp komutasındaki askerlerinden ayırarak önce Mısır’a vali olarak atamış ardından bir

⁹¹ O. Çetin, “Horasan”, s. 236; A. Apak, **İslam Tarihi III**, s.255.

⁹² H. Ülkü, **İslam Tarihi II**, s. 223-226; A. Apak, **İslam Tarihi IV**, s. 45.

⁹³ R. Uslu, **Horasan Tarihi**, s. 90.

⁹⁴ Ahmet Taşağıl, “Talas Savaşı”, **TDVİ**, İstanbul 2010, C. XXXIX, s. 501.

⁹⁵ Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, **Kitabu’l- Bed’ ve’t- Tarih**, C. VI, Paris 1899-1919, s. 74.

⁹⁶ Ya’kûbî, **et-Târîh**, C. II, s. 361; İbn Kesir, **el-Bidâye ve’n-Nihâye Büyük İslam Tarihi**, C. X, Çağrı Yayınları, İstanbul, s. 108.

gün sarayına davet ederek tuzak kurmuş ve Ebu Müslim'i öldürmüştür (754-55).⁹⁷ Ebu Müslim'in ölüm haberinin Horasan'a ulaşması sonucunda yönetime karşı ayaklanmalar başlamıştır.⁹⁸ Ebu Müslim'den sonra Horasan'da yaşanan farklı olaylar ve isyanlardan dolayı pek çok kez vali değişmiştir.

Ebû Ca'fer el-Mansûr 775 senesinde ölünce yerine oğlu el-Mehdi ardından Hadi halife oldu. Bu dönemlerde de Horasan valileri sık sık değişmiş en son Fadl b. Süleyman et-Tûsî vali olarak görevlendirilmiştir.⁹⁹ Hârûn er-Reşîd halife dönemine kadar orada vali olarak kalmıştır. 786 yılında Hârûn er-Reşîd halife olarak başa geçince Horasan'a Ca'fer b. Muhammed b. el-Eş'as'ı ardından Fadl b. Yahya el-Bermekî vali yaptı.¹⁰⁰ Hârûn er-Reşîd oğlu Muhammed el-Emin'i cömertliği ile meşhur olan valisi Fadl b. Yahya el-Bermekî'nin yanına göndererek onu yetiştirmesini istemiştir.

Bu sırada Hamza b. Etrak es-Sicistânî önderliğinde Harici isyanı başlatıldı.¹⁰¹ Hamza, bölgenin desteği ile kendini halife ilan etti ve Horasan'a saldırılar düzenledi. Bu isyanda Hamza'nın hakimiyet alanı güçlendi, halife Hârûn er-Reşîd bölgeyi kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Hârûn er-Reşîd isyanı bizzat bastırmak için Rey şehrine geldi fakat Hamza ile savaşmadan geri dönmek zorunda kaldı. Halife'nin dönüşünden istifade eden Hamza, Horasan şehirlerine saldırarak isyanlarını sürdürdü. Horasan bölgesinde ki bu Harici isyanları Hârûn er-Reşîd zamanında kontrol altına alınamamış ve bu problem Me'mun'un halifeliğine kadar sürmüştür.

Hârûn er-Reşîd, Horasan bölgesine Fadl b. Yahya el-Bermekî'den sonra Ali b. İsa Mâhân'ı vali olarak tayin etmiştir.¹⁰² Ali b. İsa rakiplerine karşı acımasızlığı ile tanınmış, Horasan'a vali olmayı ümit eden rakiplerini kurduğu tuzaklarla engellemeye çalışmıştır. Nesef halkının ayaklanması üzerine Hârûn er-Reşîd vali Ali b. İsa'nın halka zulmedip, servet biriktirdiğini anlayınca onu valilikten alıp yerine Herseme b. A'yen'i tayin etti.¹⁰³

⁹⁷ Ya'kûbî, **et-Târîh**, C. II, s. 365-367; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil V**, s. 12; Nahide Bozkurt, **Abbasiler**, İsam Yayınları, Ankara 2017, s. 51; Hakkı Dursun Yıldız, "*Ebû Müslim-i Horasânî*", TDVİ, C. X, s. 198.

⁹⁸ A. Apak, **İslam Tarihi IV**, s. 77.

⁹⁹ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil V**, s. 201.

¹⁰⁰ Ya'kûbî, **et-Târîh**, C. II, s. 407; N. Bozkurt, **Abbasiler**, s. 55.

¹⁰¹ İbn Kesir, **B. İslam Tarihi X**, s. 292.

¹⁰² Ya'kûbî, **et-Târîh**, C. II, s. 425; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil V**, s. 237; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 829.

¹⁰³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî, **Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk** C. VIII, Beyrut 1967, s. 326; İbnü'l Esîr, **el-Kâmil V**, s. 281.

Herseme, Nesef halkının yaptığı bu ayaklanmaları bastırmak için vali tayin edildiğini kimseye söylemeden Nîşâbûr'a gitti. Burada Ali b. İsa ve ailesini yakalayıp halkın karşısına çıkararak alacaklı halkın parasını vermesini sağladı.¹⁰⁴

Hârûn er-Reşîd 809 yılında hastalanıp Tûs'ta vefat edince Ebu Abdullah Muhammed Emin halifelğe geçmişti. İkinci veliaht olan el-Me'mun ise kardeşine biat edip Horasan valiliğinde kaldı.¹⁰⁵ Halife el-Emin kardeşinin veliahtlıkta kalmasını istemediği için onu azletmiş böylelikle iki kardeş arasında iktidar kavgaları başlamıştır. Halifenin valilikten de azletme mektuplarının Horasan'a ulaşmasını engellemek için güvendiği adamlarını Horasan sınırlarına koyarak yolların güvenliğini ve mektupların kontrollerini sağlamayı amaçlamıştır.¹⁰⁶ Süregelen kardeş kavgaları sonucunda Me'mun, kardeşi Emin'i 813 yılında mağlup ederek biat almış ve yeni halife olmuştur. Gücünü Horasan halkından alan halife Me'mun, Ali Rıza b. Musa Kâzım'ı veliahd tayin etmişti. Yaptığı hareketle Horasanlıların memnuniyetini kazanan Me'mun diğer taraftan başka bir grubun kendine muhalefet olmasına neden olmuştur. Kumandanlarından olan Tâhir b. Hüseyin'i Bağdat'tan sonraki tüm doğu bölgelerine vali tayin etmişti. Daha sonra Horasan'a vali olarak gelen Tahir, Me'mun'a karşı bir bağımsızlık elde etmek için Cuma hutbelerinden halife Me'mun'un adını kaldırmıştı.¹⁰⁷ Bu da onun kısmî bir bağımsızlık kazandığını gösteriyordu. Bu durumun haberi halifeye ulaşmadan Tâhir b. Hüseyin yakalandığı hastalık neticesinde vefat etmişti. Tâhir b. Hüseyin'in ölümünden sonra Tâhirîler artık siyasi bir güç olarak tarih sahnesinde görünüyordular. Her ne kadar Abbasiler onların bağımsız hareket etmelerine müsaade etmeseler de uzunca bir müddet Horasan'da Abbasilere bağlı valiler şeklinde görevlerini sürdürmüşlerdir. Hatta halife Me'mun isyanların oluşmasına mahal vermemek adına Tâhir b. Hüseyin'in oğlu Talha b. Tâhir'i Horasan'a vali olarak tayin etmek zorunda kalmıştı.¹⁰⁸ Talha b. Tâhir ölümüne kadar Horasan'ı Abbasiler adına yönetmişti. Talha b. Tâhir'den sonra Horasan valiliğine

¹⁰⁴ Taberî, **Tarihü'l-ümem**, C. VIII, s. 332-333; İbnü'l Esîr, **el-Kamil V**, s. 346-348; H. Ülkü, **İslam Tarihi II**, s. 236.

¹⁰⁵ A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 827; A. Apak, **İslam Tarihi IV**, s. 169.

¹⁰⁶ İbnü'l Esîr, **el-Kamil V**, s. 365-367.

¹⁰⁷ Ya'kûbî, **et-Târîh**, C. II, s. 457.

¹⁰⁸ İbnü'l Esîr, **el-Kamil V**, s. 407-408; N. Bozkurt, **Abbasiler**, s. 58; Hasan Kurt, "*Tahiriler*", **TDVİ, C.XXXIX**, s. 403.

devam eden kardeşi Abdullah b. Tâhir Horasan'da Haricilerin isyanını bastırma da başarılar elde etmişti.

Halife Me'mun'un 833'te vefat etmesiyle¹⁰⁹ yerine gelen kardeşi Mu'tasım Billah Abdullah b. Tâhir'in Horasan'daki valilik görevine devam etmesine mücadele etmişti. İdare merkezlerini Merv'den Nîşâbûr'a taşımışlardı. Abdullah b. Tâhir'in ölümünden sonra 862'de Horasan valiliğine gelen oğlu Muhammed b. Tâhir¹¹⁰ eğlenceye düşkün ve sorumsuz bir valiydi. Halife Müstaîn ile halife Mu'tez arasındaki hilafet çekişmesi sırasında Müstaîn yanında yer alan Tâhirîler halifelik makamına Mu'tez'in gelmesine rağmen Horasan'daki valilik görevlerine devam etmişlerdir. Bu dönemde Horasan'da vali olarak Muhammed b. Tâhir'in kardeşi Ubeydullah b. Abdullah b. Tâhir bulunuyordu.¹¹¹ Bu durum Mu'tez'in ordudaki Türk nüfuzunu kırmasını sağlayan Tâhirîleri amacı doğrultusunda yanında tutmaktı.

Tâhirîlerin Horasan'daki hakimiyetlerinin azalmasının ardından halife Mu'temid-Alellah döneminde Fars'ta yeni bir güç zühur etmeye başlamıştı. Bu güç Ya'kûb b. Leys önderliğinde kurulan Saffârilerdi. Saffâriler Fars bölgesinin tamamını hakimiyetlerine aldıktan sonra Herat, Belh ve Kâbil'e doğru genişleme politikası sürdürmüşler ve buraları kontrol altına almayı başarmışlardır. Halife Mu'temid yeni bir güç olan Saffârilerin batıya doğru hareketlenmelerini engellemek için onlara Belh, Tohâristan ve Sind valiliklerini vermiş fakat Saffârilerin ilerleyişini durduramamıştır. 873 yılına gelindiğinde Tâhirîlerin başşehri Nîşâbûr Saffâriler tarafından ele geçirilmiş ve son Tâhirî Emîri Muhammed b. II. Tâhir esir edilmişti.¹¹²

Horasan'da başa geçen valilerin zulüm yapması halkın isyanına neden olmuştur. Bölgedeki zulm hareketlerini bastırmak adına Saffârilerin kurucusu olan Ya'kûb b. Leys başa geçmişti. Ya'kûb b. Leys'in gelişiyile Tâhirîlerin Horasan'daki hakimiyeti son bulmuştur.¹¹³ Hakimiyet alanını Gazne, Gerdiz civarına doğru genişletmiştir. Onun batıya yönelmesi bölgedeki iki büyük güç arasında savaşa neden olmuştur. Abbasiler ile

¹⁰⁹ Taberî, **Tarihü'l-ümem**, C. VIII, s. 646-650.

¹¹⁰ A. Apak, **İslam Tarihi IV**, s. 291.

¹¹¹ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil V**, s. 478.

¹¹² İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VI**, s. 135-136.

¹¹³ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VI**, s. 158-160; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 877; N. Bozkurt, **Abbasiler**, s. 92; Hasan Kurt, "*Tahiriler*", s. 404.

Saffârîler arasında 876'da Deyru'l-Akûl yakınlarında yapılan savaşta Saffârîler kesin bir mağlubiyet almışlardır. Ya'kûb b. Leys'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu Amr b. Leys, Abbasi halifelerine itaat etmiş ve yeniden Horasan topraklarında hüküm sürmeye devam etmiştir.¹¹⁴ Babasının intikamını almak için 892'de halife Mu'tazîd Billah döneminde yeniden harekete geçen Amr b. Leys önce politik davranarak halifeyi tebrik için elçilerini göndermiş ve bağlılıklarını sunmuş ve halifeden Horasan valiliği talebinde bulunmuştu. Halife halkın isteği üzerine bu talebi kabul etmek zorunda kalmıştır. Amr b. Leys'i Horasan'a vali tayin etmiş ve adına hutbeler okutmuştur. Bununla yetinmeyen Amr b. Leys yönünü Mâverâünnehir'e çevirmiştir. Saffârîler'in nüfuzundan çekinen halife onların bu isteğinin kabul etmek zorunda kalmıştır. Bölgenin valiliği Sâ mânî emîri İsmail b. Ahmed'den alınıp Amr b. Leys'e verilmiştir.¹¹⁵ Bu durumdan rahatsız olan Sâ mânî emîri ordularını Amr b. Leys'in üzerine sevk etmiştir. Samânîler ve Saffârîler arasında 900'de meydana gelen savaş neticesinde Amr b. Leys'in kardeşinin karşı tarafa geçmesiyle Saffârîler savaşı kaybetmiş ve Amr b. Leys Belh'te esir düşmüştür. Halife yeniden bölge valiliğini Sâ mânîler'e bırakmıştır.¹¹⁶

Amr b. Leys'in ölmesiyle Saffari kumandanları torunu olan Tâhir Muhammed b. Amr'a itaat ettiler. Horasan artık Sâ mânîlerin hakimiyetindeydi. Uzun süre Horasan halkı refah içinde yaşamış ve halifenin bu hakimiyeti onaylaması aslında onları yeni bir güç olarak ortaya çıkarmıştır. Halife Amr'ın hakimiyetine tesis ettiği tüm beldeleri Sâ mânî Emîri İsmail b. Ahmed'e vermişti. Buraların menşurlarında Sâ mânîlere aitti. İsmail b. Ahmed'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ahmed zamanında da halifeden onay alan Sâ mânîler topraklarını genişletmişler ve Sîstân'a kadar hakim olmuşlardır.¹¹⁷

942'ye gelindiğinde Sâ mânîler'in devlet bünyesinde iç isyanlar başlamıştı. Devleti zayıflatan bu isyanlar neticesinde Horasan bir süreliğine Sâ mânî hakimiyetinden çıkmış olsa da II. Nasır zamanında yeniden hakimiyet sağlanmıştır. Bu dönemin en önemli olaylarından biri Horasan'da ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan Bâtîni-İsmâîlî hareketidir. Bazı rivayetlere göre II. Nasır'ın da bu çevrede yer aldığı söylene de bunun

¹¹⁴ İbn Kesir, **B. İslam Tarihi XI**, s. 78; A. Apak, **İslam Tarihi IV**, s. 344; Erdoğan Merçil, "*Saffârîler*", **TDVİ**, C. XXXV, s. 464.

¹¹⁵ Aydın Usta, "*Samânîler*", **TDVİ**, C. XXXVI, s. 65.

¹¹⁶ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VI**, s. 348.

¹¹⁷ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VI**, s. 380; H. Ülkü, **İslam Tarihi III**, s. 175-176.

doğruluk payı bulunmamaktadır. II. Nasır'ın ardından yerine geçen oğlu I. Nuh zamanında Horasan'da genellikle isyanlar dönemi olmuştur. Horasan'ın en eski valilerinden Ebu Ali b. Muhtâc bu isyanları çıkaran isim olmuş ve isyanlar sonucunda valilikten azledilmiştir.¹¹⁸ Ebu Ali'nin isyanını güçlükle bastıran Sâmânî Emîri Nuh daha sonra B veyhilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Sâmânîler'in Horasan valisi Mansur b. Karategin'in talebiyle yeniden Ebu Ali b. Muhtâc Horasan valiliğine getirilmişti.¹¹⁹ Bu hareketi, devlet içinde isyanları ve i  çekişmeleri de beraberinde getirmiştir. 952'ye kadar devam eden bu isyanlar paralel olarak bölgedeki valilerin konumunda değiştirmiştir.

¹¹⁸ A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 953-955; A.Usta, "*Samaniler*", s. 66.

¹¹⁹ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VII**, s. 150.

2. Büyük Selçuklular Döneminde Horasan

2. 1. Büyük Selçuklulardan Hemen Önce Horasan

Yeni bir devrin başlangıcı olan Horasan'da Sâ mânî Devleti'nin kumandanlarından olan Alp Tegin, 961'de harekete geçerek devletin başına kendi belirlediği bir adayı geçirmeye çalışmıştı.¹²⁰ Fakat bu hareketinde başarılı olamayınca geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bölgedeki yerel topluluklardan kendine yeni bir güç elde ederek 963'te Gazne Devleti'nin temelini atmıştır.¹²¹ 966'da Alp Tegin'in oğlu Ebu İshak, Sâ mânî emîrleriyle anlaşarak Gazne'nin tamamına hakim olmuşlar ve Sâ mânî emîrlerinin adı sadece ismen kalmıştır.

976'da Horasan valiliğine getirilen Ebü'l Abbas Hüsamüddeve Taş, Horasan'ın hakimiyeti için ordularıyla Büveyhilere karşı mücadelelerde bulunmuştur. Fakat bu durum, başarısızlıkları da beraberinde getirmiştir. Bu durumu fırsat bilen dönemin önemli kumandanlarından Ebu Ali es-Simcurî, Horasan valiliğine karşı harekete geçse de mücadele yaşanmadan anlaşmaya varılmıştır.¹²² Bir süre sonra tekrar Sâ mânîler ile arası açılan Ebu Ali es-Simcurî bu sefer de Karahanlı hükümdarı Harun Buğra Han'la anlaşarak Sâ mânî topraklarını paylaşmak için harekete geçmişlerdir. Fakat Harun Buğra Han'ın ölümüyle Sâ mânîler'in ve Karahanlılar'ın Horasan üzerindeki etkileri sona ermiştir. Sâ mânî yönetimini ele geçiren II. Nuh¹²³ isyancılara karşı Gazne hükümdarı Sebük Tegin'e başvurmuştur.

977'de Gazne tahtına geçen Sebük Tegin devletin hanedan sistemini oluşturarak temeli kuvvetlendirmiş ve birçok bölgede hakimiyetini sağlamıştır.¹²⁴ Sebük Tegin'in bu gücü, II. Nuh'un ondan yardım istemesinde önemli bir etken olmuştur. Gazneli liderinden aldığı yardımla isyanı bastıran II. Nuh bir süre sonra Gazneli Devleti'nin tahakkümüne girmeye başlamıştır. II. Nuh'un ölümüyle yeni Sâ mânî emîri II. Mansur olmuştur. Sâ mânîleri her ne kadar yeniden güçlendirmeye çalışsa da çok başarılı olamamıştır. Babası Sebük Tegin'e Horasan'ı itaate alma konusunda yardım eden Mahmud'a bu

¹²⁰ E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 44.

¹²¹ Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, **TDVİ**, C. XIII., s. 483.

¹²² İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VII**, s. 348.

¹²³ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VII**, s. 308; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 945.

¹²⁴ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VII**, s. 419.

bölgenin yönetimini vermiştir. Mahmud, Horasan'a vali olarak Hacib Begtüzün'ü atamıştır.¹²⁵

Gazneli Devlet'inden birinin Sâmânîlerin hakim olduğu Horasan'a hakim olması bu iki devletin arasını açmış ve iyi ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Taraflar arasında savaş başlamadan Begtüzün politik bir hamleyle Sâmânî tahtından II. Mansur'u indirip yerine kardeşi II. Abdülmelik'i geçirmiştir.¹²⁶ 999'da vuku bulan bu savaş Sâmânîlerin son savaşı olmuştur. Böylece Sâmânîler Horasan topraklarını tamamen kaybetmişlerdir. Aynı sene Sâmânîlerden Ebu İbrahim İsmail b. Nuh, Muntasır lakabıyla bulunduğu yerden kaçarak harekete geçmiş ve halkın yardımıyla Sâmânîleri yeniden toparlamaya çalışmıştır. Muntasır, Sâmânî Devleti'nin toprakları için Mâverâünnehir'de Karahanlılarla, Horasan'da da Gaznelilerle mücadele etmeye başlamıştır. Neticesiz kalan bu mücadelelere daha fazla dayanamayan Muntasır, bulunduğu yerden kaçmış ve bir Arap kabilesinin reisi tarafından 1005'te öldürülmüştür. Onun ölümüyle de Sâmânîler Devleti tarihe karışmıştır.¹²⁷

Sâmânî Devleti'nin son bulmasıyla ortaya çıkan güç boşluğunu dolduran Gazneliler, Sâmânîlere ait olan sınır bölgelerinden Sîstân, Cüzcan, Hutel'i de kontrole almışlardır.¹²⁸ Gazneli Mahmud'un ölümüyle büyük güçlerini kaybeden Gazneliler tahtına Mesud geçmiştir. Taht kavgalarını sona erdiren Mesud büyük ve yetenekli bir asker olmasına rağmen devlet idaresinde başarılı olamamıştır. Buna sebeplerden biri de yaklaşan Selçuklu-Oğuz tehlikesi olmuştur. Bölge halkına çeşitli rahatsızlıklar veren bazı Oğuz kitlelerine karşı Sultan Mesud harekete geçse de başarılı olamamıştır. Horasan bölgesinde hakimiyet kurmak isteyen güçlerden biri de Hârizmşah Altuntaş ve oğlu Harun idi. Harun, Selçukluların gücünden faydalanarak Gaznelilerden Horasan bölgesini almak ve orada hakimiyetini kurmak için uğraşıyordu.¹²⁹ Bu amaçla Selçukluların Hârizm'de istedikleri kadar kalmalarını dostane tavırlarla gösteriyordu. Hârizmşah Harun'un bir suikast sonucu öldürülmesiyle beraber Tuğrul ve Çağrı Bey önderliğindeki

¹²⁵ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VII**, s.487-488; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 965; M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 28; E. Merçil, "*Gazneliler*", s. 480.

¹²⁶ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VII**, s. 452.

¹²⁷ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VII**, s. 455; H. Ülkü, **İslam Tarihi III**, s. 177; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 973; el-Ömerî, **Türkler Hakkında**, s. 201; A. Usta, "*Samaniler*", s. 66.

¹²⁸ Azimî, **Azimî Tarihi**, s. 35.

¹²⁹ Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK, Ankara 1989, s. 60.

Selçuklular Hârizm bölgesinden ayrılarak Horasan’a doğru yola çıktılar.¹³⁰ Gaznelilerin burada hakim olduklarını bildiklerinden 10.000 atıyla harekete geçen Selçuklu orduları Horasan’a ulaşınca kadar bu sayılarını arttırmıştı.

Gazneli Mesud, 1033’te Selçuklular üzerine bir sefer düzenlemiş ve bu sefer sonucunda Sersâve Kalesi ele geçirilmiştir. Gazneli hakimiyetinde bulunan Selçuklular sonradan Horasan’a geçerek bu topraklara yerleşmeye başlamışlardır.¹³¹ Civardaki Merv, Serahs, Ferave bölgelerine yerleşen Selçukluları kontrole almak isteyen Sultan Mesud, Hâcib Begtogdı kumandasındaki 17.000 kişilik orduyu Selçukluların üzerine yollamış, onları Horasan’dan atmak için uğraşmıştır.¹³² 1035’te Nesâ yakınlarında yapılan savaş neticesinde galip gelen Selçuklular ile Gazneliler arasında geçici bir barış yapılmıştır.¹³³ Buna göre Selçuklular, Horasan’da yarı bağımsız olarak hareket etmeye başlamışlardır. Hatta, Sultan adına hutbe okutarak Sultanın dikkatini çekmemeye çalışıyorlardı.¹³⁴

Çağrı Bey’in bu dönemde başlattığı keşif seferleri ve üstün siyasetiyle Oğuzlardan bir kısım da Selçuklulara dahil olmuştur. Barışın ardından Selçuklular, Sultan Mesud’un Hindistan seferinde oluşunu fırsat bilerek Horasan’ın Belh ve çevresine akınlar düzenlemeye başlamışlardı. Bu durumu haber alan Sultan Nîşâbûr subaşısını 15.000 kişilik orduyla Selçuklular üzerine gönderdiyse de bir başarı elde edemedi ve Selçukluların ilerleyişini durduramadı. Bu dönemde Gazneli orduları iki defa daha bozguna uğratılmıştır. Bu bozgun neticesinde, Gaznelilerin tüm ganimetleri Selçukluların eline geçmişti. Tuğrul Bey, Nîşâbûr’a gelerek Sultan’ın tahtına oturmuş ve halk da kolaylıkla kendisine tabi olmuştur.¹³⁵ Nîşâbûr’da “melikü’l-mülük” adıyla hutbe okutan Tuğrul Bey’in bu siyasi hamlesinden sonra Gaznelilerin Horasan’daki hakimiyeti son bulmuş oldu.¹³⁶

¹³⁰ İbnü’l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 79; Azimî, **Azimî Tarihi**, s. 39; P. Golden, **Türk Halkları**, s. 230-231.

¹³¹ İbnü’l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 79; Erkan Göksu, **Tabakât-ı Nâsirî**, TTK, Ankara 2015, s. 69; Cihan Piyadeoğlu, **Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı**, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 35-38.

¹³² İbnü’l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 64-66; M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 39, 43; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 47.

¹³³ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 71.

¹³⁴ İbnü’l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 65.

¹³⁵ Azimî, **Azimî Tarihi**, s. 45; Faruk Sümer, “*Selçuklular*”, **TDVİ**, C. XXXVI, s. 366-67.

¹³⁶ Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VII**, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 101.

Aslında Horasan, sadece Selçukluların göçleriyle Gaznelilerin elinden çıkmıştır.¹³⁷ Horasan'ın zenginliği Gazneliler için önemli bir gelir kaynağıydı. Fakat Gaznelilerin halktan aldığı ölçsüz vergiler halkı huzursuz etmeye başlamış ve birbiri ardınca gelen kıtlıklar son darbeyi vurmuştur. Halkın gözünde itibarı düşen Gaznelileri, halk artık istememeye başlamıştır. Selçukluların hoşgörü siyaseti ve yerleşmek için yurt arayışları 1037'den sonra yerel halkın Selçuklulara meyil etmesine ortam hazırlamıştır. 1040 Dandanakan Savaşı ile de Horasan tamamen Selçukluların hakimiyetine geçmiştir. Gazneli Mesud Hindistan seferlerinde başarılı olsa da Selçuklulara karşı başarılı olamamıştır. Selçukluların Gaznelilere karşı kazandıkları 1035 ve 1038 yıllarındaki zaferlerden sonra bölgedeki Gazneli hakimiyeti sarsılmış oldu.¹³⁸

Gazneli Mesud bozulan otoritesini yeniden sağlamak için Selçuklulara ve Hârizmlere karşı Cend emîri Şah Melik ile bir ittifaka girişmişti. 50 bin kişiyle harekete geçen Gazneli ordusu önce Belh ve ardından Serahs'a yürüdü. Çağrı Bey yanında kuvvetlerle Serahs'a geldiğinde Tuğrul Bey ve Musa İnanç Yabgu da ordularıyla burada toplanmıştı.¹³⁹ Savaş hazırlıkları başlamış fakat tüm Selçuklu kumandanları aynı fikirde değildi. Bazıları Gaznelileri altüst edeceklerini düşünürken bazıları da Gazneliler karşısında başarılı olamayacaklarını düşünerek geri çekilmeyi teklif etmişlerdir. Çağrı Bey Horasan'da kalmanın daha doğru olduğunu düşünmüş ve bu uğurda savaşmayı göze almıştı. Zaferden son derece umutlu olan Çağrı Bey 20 bin kişilik ordusuyla Talhâb civarında Gazneli ordusuyla karşılaştılar (Haziran 1039).¹⁴⁰ Çetin başlayan savaşta Gazneliler karşısında ricat tekniğini kullanan Selçuklular orduyu çöle doğru çekmeyi başarmıştı. Çölde gizlenen yardımcı Gazneli atlı birliklerini ani bir baskınla yıpratmaya başladılar. Gidiş yolları üzerindeki su kuyularını tahrib ederek Gaznelileri bitkin bırakmayı hedeflemişlerdi. Çağrı Bey, Gaznelilerle anlaşma yoluna gitmişti fakat bu tamamen zaman kazanmak içindi. Türkistan'dan gelen Oğuz birlikleri Selçuklulara katılarak onları güçlendirmişti. Bu durum karşısında Sultan Mesud da Horasan'a yerleşen Selçukluları oradan atmak ve yine gücünü elinde bulundurmak için Nîşâbûr'dan 100 bin

¹³⁷ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Yaynevi, İstanbul 2011, s. 45; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 980.

¹³⁸ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 68-69; E. Merçil, **Selçuklular ve Makaleler**, s. 240.

¹³⁹ Azimî, **Azimî Tarihi**, s. 47-48; O. Gazi Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşu", **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, (ed. Refik Turan), Ankara 2018, s. 37-55.

¹⁴⁰ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 71.

kişilik yardımcı kuvvet talep etmiş ve harekete geçmiştir. Çağrı Bey yorgun düşen Gazneli ordusunu yeneceğinden emindi. Bu amaçla Serahs'tan harekete geçmiş ve öncü Selçuklu kuvvetler Merv önünde Gaznelilere saldırmaya başlamıştı. Çöle doğru çekilen Gazneli ordusu Dandanakan taraflarına ilerlemiş ve bu sırada ağır kayıplar vermiştir.¹⁴¹ Ümitsizliğe kapılan Sultan Mesud'un ordu disiplini bozulmuş ve kumandanlarıyla aralarında fikir ayrılığı başlamıştır.¹⁴²

Dandanakan önünde kesin bir galibiyet almak isteyen Selçuklu ordusu son darbe için hazırlanmıştı. Nihayet üç gün süren savaş sona ermişti, 23 Mayıs 1040'ta Gazneli ordusu savaş taktiğini çok iyi bilen Çağrı Bey'in ordusu karşısında mağlup olmuşlardı.¹⁴³ Savaş meydanından geri çekilen Sultan Mesud Horasan'ı tamamen kaybetmişti.¹⁴⁴ Savaştan sonra bir süre Horasan bölgesi sahipsiz kaldı, şehirler mahalli güçler tarafından çoğu kez yağmalandı. Horasan'daki savaş sonucunda birçok ganimet elde eden Selçuklular böylece Büyük Selçuklu Devletini kurmuş oluyordu.¹⁴⁵

Selçuklular, Sünni-İslâm aleminin kudretli devletlerinden biri olarak tarih sahnesindeki yerini almışlardır. Dandanakan Zaferinin ardından Tuğrul Bey'in hükümdarlığıyla Büyük Selçuklu Devleti kurulmuş ve çevredeki ülkelere, hükümdarlara fetihnameler yollanmıştı.¹⁴⁶

2.2. Büyük Selçuklular Döneminde Horasan

Dandanakan Zaferi ile Horasan ve bölgesinde hakimiyeti ele geçiren Selçuklular, hanedan üyeleri arasında topraklarını paylaşmış ve devleti sağlamlaştırmaya başlamışlardır.

¹⁴¹ A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 995; Azimî, **Azimî Tarihi**, s. 3; E.Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 47; Cihan Piyadeoğlu, **Selçukluların Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey**, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 84.

¹⁴² İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 84.

¹⁴³ H. Ülkü, **İslam Tarihi III**, s. 270-271; C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 66.

¹⁴⁴ Azimî, **Azimî Tarihi**, s. 52.

¹⁴⁵ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 85; H. D. Yıldız, **Büyük İslam Tarihi VII**, s. 103-104; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 997.

¹⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, MEB, İstanbul 1992, s.18.

2.2.1. Tuğrul Bey Dönemi

Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı ortak kararlarla Tuğrul Bey olmuş, 1063'e kadar Büyük Selçuklu Devleti'nin idaresini elinde bulundurmıştır. Çevre ülkelerdeki hükümdarlara fetihnameler yollanarak uzak vilayetlere hanedan üyelerinden kişiler atanmaya başlanmıştır. Devletini meşru temellere dayandırmak isteyen Tuğrul Bey, bu amaçla halife Kaim b. Emrillah'a mektup yazarak ona itaatini bildirmiştir.¹⁴⁷ Ülke topraklarını paylaştıran Tuğrul Bey, Çağrı Bey'e Serahs, Belh'in de içinde olduğu Ceyhun-Gazne arası bölgenin tamamını vermiştir. Çağrı Bey kendi bölgesinin başşehrini Merv olarak belirlemiştir. Musa Yabgu, Büst ve Sîstân bölgesine hakim olmuştur. Tuğrul Bey merkez olarak Horasan'ın Nîşâbûr vilayetini seçmiştir. Bunun yanı sıra, Irak ve batı toprakları da Selçukluların hakimiyet sahasına dahil olmuştur. Şimdilik Horasan'ın önemli dört merkezinden sadece Nîşâbûr ve Merv Selçuklulardaydı. Toprakları genişletme siyaseti, Çağrı Bey'in seferleri ve Musa Yabgu'nun fetih hareketleriyle tamamlanacaktı.¹⁴⁸

Horasan'ın diğer önemli merkezlerinden olan Belh şehri o dönemde Gaznelilerin hakimiyeti altındaydı. Vali Altuntak bu bölgenin idaresiyle ilgileniyordu. Seferlerini akıllıca bir politikayla yürüten Çağrı Bey, Altuntak'a elçilerle haber göndererek şehri kendisine teslim etmesini istemiştir. Altuntak'ın elçileri hapsedmesiyle bu duruma öfkelenen Çağrı Bey, Belh'i kuşatma altına almıştır. Zor durumda kalan Altuntak, Gazneli Sultan Mesud'a haber gönderip yardım talep etmiştir. Sultan o sırada Hindistan seferiyle meşgul oluyordu, Altuntak'ın yardım talebine hemen oğlu Mevdûd'u göndermiştir. Yanında kalabalık bir orduyla Belh'e gelen Mevdûd, Çağrı Bey'in öncü birlikleri karşısında ağır bir darbe alarak geri çekilmiştir. Altuntak'ın şehri Çağrı Bey'e teslim etmesiyle Horasan'ın önemli merkezlerinden olan Belh de Selçukluların hakimiyetine dahil olmuştur (1040-1041).¹⁴⁹ Selçuklular Horasan'ın tamamına hakim olmak istiyorlardı. Bu isteklerini gerçekleştirecek tek bir fetih hareketi kalmıştı. Herat'a

¹⁴⁷ H. Ülkü, **İslam Tarihi III**, s. 276; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 56.

¹⁴⁸ Azimî, **Azimî Tarihi**, s. 4; V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Divan Kitap Yayınları, İstanbul 2015, s. 118; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 54; aynı mlf. **Selçuklular ve Makaleler**, s. 85; C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 45; E. Göksu, **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 70.

¹⁴⁹ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 85, 86; V. V. Bartdold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990, s. 324; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 55 C. Piyadeoğlu, **Çağrı Bey**, s. 111-114; E. Göksu, **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 74.

doğru harekete geçtiklerinde Herat halkı direnerek şehri Selçuklulara teslim etmemişlerdir. Halkın direnişi karşısında geri çekilen Selçuklular 1041’de Herat’ı hakimiyet altına almışlardır.¹⁵⁰ Bir süre sonra Gazneli Mevdûd, şehri Selçuklulardan almak için harekete geçmiştir. Selçuklu Sultanı Çağrı Bey yeniden Mevdûd üzerine yürümeye karar vermişken hastalığının şiddeti artmış ve seferini gerçekleştirememiştir. Çağrı Bey’in hastalığını ve Herat’ı almış olmanın rahatlığıyla boşluğa düşen Mevdûd’un bu durumunu fırsat bilen Musa Yabgu ani bir baskınla şehri tekrar Selçuklu hakimiyetine dahil etmiştir.¹⁵¹

Çağrı Bey hastalanmış ve artık sefere çıkamayacak hale gelmiştir. Sultan Mevdûd’un bu tavırlarından rahatsız olmuş ve oğlu Alparslan’ı onun üzerine yollamıştır. Dandanakan Savaşından sonra yeniden karşı karşıya gelen Selçuklular ve Gazneliler arasındaki savaşta galip gelen Alparslan kumandanlığındaki Selçuklular olmuştur (1043). Aldığı başarılar karşısında Belh, Tohâristan ve çevre vilayetlerin idaresi Alp Arslan’ın emrine verilmiştir. Alparslan’ın idareciliğini yaptığı Tohâristan bölgesine gelen ve saldırılar düzenleyen Karahanlı hükümdarı Arslan Han, Alparslan karşısında tutunamamış barış yaparak geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁵² Çağrı Bey’in üstün siyaseti ve genişleme politikasıyla artık tüm Horasan Selçukluların hakimiyetindeydi. 1058’de Çağrı Bey’in ölümünden sonra Horasan topraklarının hakimi Alparslan olmuştur.¹⁵³

Nîşâbûr; Selçukluların başkentiydi. Hatta bu dönemde Tuğrul Bey adına 1039-1040 tarihli bir sikke basılmıştır.¹⁵⁴ Bu tarihten itibaren 1060’a kadar Nîşâbûr’da Tuğrul Bey adına birçok sikke bastırılmıştır. Merv bölgesinin hakimiyeti Çağrı Bey’e aittir lakin onun ölümüyle bu toprakların idaresi oğlu Alparslan idaresine geçmiştir. Bu bölgedeki ilk para Mervu’r-rûz’da Çağrı Bey adına basılmış 1039 tarihli sikkedir.

2.2.2. Sultan Alparslan Dönemi

1063 Tuğrul Bey’in ölümüyle Selçuklu Devleti’nin idaresi, vasiyeti üzerine Çağrı Bey’in oğlu Süleyman’ın idaresine geçmiştir. Başta Alparslan olmak üzere bazı emîrlere

¹⁵⁰ İbnü’l Esîr, *el-Kâmil VIII*, s. 85-86.

¹⁵¹ C. Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 118.

¹⁵² M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 54.

¹⁵³ H. Ülkü, *İslam Tarihi III*, s. 277; Cihan Piyadeoğlu, *İnsanlığın Sığınağı Alparslan*, Erdem Yayınları, İstanbul 2019, s. 33; E. Göksu, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 76.

¹⁵⁴ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 55.

ve devletin ileri gelenleri bu duruma razı gelmemiştir. Alparslan'ın Horasan bölgesinde olması, o bölgeyi akıllıca idare etmesi onların bu tavrının sebeplerinden biriydi. Çünkü Süleyman biraz daha tecrübesizdi. Alparslan'ın aldığı başarılar üzerine devlet ekabiri Alparslan'ın tahta geçmesini istiyordu. Bu amaçla Alparslan adına hutbe okutarak onu hükümdar olarak tanıdılar. Böylece Alparslan, Büyük Selçuklu Devleti'nin Tuğrul Bey'den sonraki sultanı oldu.(1063).¹⁵⁵ Devletin başkentini Nîşâbûr'dan Rey'e taşıyan Sultan Alparslan çoğu vaktine yine Horasan'ın Nîşâbûr bölgesinde geçirmiştir. Tuğrul Bey zamanında vezir olan Amîdülmülk el-Kündürî'yi Süleyman'ı tahta geçirmesinden dolayı vezirlikten alan Alparslan onun yerine Nizâmülmülk'ü vezir tayin etmiştir.¹⁵⁶ Amcası Tuğrul Bey ve babası Çağrı Bey'in topraklarının tamamına hakim olan Alparslan, Selçukluların geniş bir sahaya yayılmasını ve devletin büyümesini sağlamıştır. Devletin meşrulaştırma politikasını uygulayan Alparslan'ın hakimiyetini halife Kâim- Biemrillâh da tanımış ve 1064'te şatafatlı bir törenle sultanlığını ilan etmiştir.¹⁵⁷

Sultan Alparslan dönemindeki en önemli olay Horasan'ın Huttelan bölgesinde çıkan isyanlar olmuştur. Kaynaklarda adı tam olarak bilinmeyen Huttelan Emîri, devlete ödemesi gereken haracı ödemeyince isyana başlamıştır. Sultan Alparslan, Huttelan'a doğru harekete geçmiş ve ordusuyla bölgeye intikal etmiştir. Yapılan muharebede Alparslan, Huttelan isyanını bastırarak emîrini öldürmüştür (1064).¹⁵⁸ Bu sırada, Herat bölgesinin yönetimini elinde bulunduran amcası Musa Yabgu da Sultana karşı isyana girişmiştir. 1064'te başlayan bu isyanla amca-yeğen karşı karşıya gelmek zorunda kalmıştı. Yapılan savaş neticesinde Herat, Musa Yabgu'nun elinden alınmıştır. Fakat, af dilemesiyle yeniden Herat onun idaresine bırakılmıştır.¹⁵⁹

Sultan Alparslan, Anadolu topraklarına gitmeden önce 1066'da Merv'de bir kurultay toplamış, tören yapmıştır. Bu törende, oğlu Melikşah'ı yerine veliaht tayin etmiş ve bu törenle ülke topraklarını devletin geleneğine uygun olarak hanedan üyeleri arasında

¹⁵⁵ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 228; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1012; M. A. Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 62-63; el-Ömerî, **Türkler Hakkında**, s. 211.

¹⁵⁶ H. Ülkü, **İslam Tarihi III**, s. 278; İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s. 28; C. Piyadeoğlu, **Alparslan**, s. 34-35.

¹⁵⁷ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 233; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 59.

¹⁵⁸ el-Ömerî, **Türkler Hakkında**, s. 213; M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III**, TTK, Ankara 2011, s. 40.

¹⁵⁹ A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1015; C. Piyade, **Horasan**, s. 54.

paylaştırmıştır.¹⁶⁰ Belh'i, daha önce tahta veliaht tayin edilip sonrasında tehlike teşkil etmeyen kardeşi Süleyman'a bırakmıştır. Merv'i, oğlu Arslan Şah'a, Tohâristan'ı küçük kardeşi İlyas'a tahsis etmiştir.¹⁶¹ Tuğrul Bey, döneminin başkenti olan Nîşâbûr'u ise yine kendi hakimiyetinde bırakmıştır. Herat'ta ise oğlu Toganşah bulunuyordu.

Alparslan, Rey'e döndüğünde kardeşi Kavurd bir isyan hazırlığına girişmişti. İlk önceleri, kardeşinin sultanlığını tanımış hatta onu kendi lehine kullanarak yardım istemiştir. Daha sonra, bağımsız hareket etmesiyle devleti tehlikeye atması Sultan'ı sinirlendirmişti. Birkaç kez kardeşinin üzerine yürüse de Kavurd, yanındaki devlet adamlarının büyükleri sayesinde af dilemiş ve kendisine aman verilmiştir. 1067'de yeniden isyan hareketlerine başlayan Kavurd, kardeşine ait birçok toprağı gizliden ele geçirmiş, açıkça isyan ettiğini bildirmiştir. Sultan Alparslan, ordularıyla kardeşinin üzerine yürümüştü fakat Kavurd ordusuna güvenemeyip Sultan'ın üzerine geldiğini duyunca İsfahan'a kaçmıştır.¹⁶²

Anadolu seferlerini tamamladıktan sonra Nîşâbûr'a dönen Sultan hemen ertesi yıl Mâverâünnehir seferine çıkmıştır. Bu sırada Berzem kalesi Emîri Yusuf tarafından hançerlenmiştir.¹⁶³ Saraya götürülen Sultan, veziri Nizâmülmülk'e Belh'te ki kaleye oğlu Melikşah'ın geçirilmesi için emir vermiştir ve aldığı hançer yarasıyla 1072 de hayatını kaybetmiştir.¹⁶⁴ Alparslan öldüğünde oğlu Melikşah Belh civarındaydı. Fakat, Horasan'dan ayrılıp Anadolu'ya gitmesiyle buraları kardeşi Ayaz'ın idaresine bırakmıştır. Basılan paralara bakıldığında Nîşâbûr'un da Alparslan'ın hakimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁵

¹⁶⁰ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 244; C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 55.

¹⁶¹ A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1016; C. Piyadeoğlu, **Alparslan**, s. 60-68.

¹⁶² İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 247; H. Ülkü, **İslam Tarihi III**, s. 279; H. D. Yıldız, **Büyük İslam Tarihi VII**, s. 119-120; M. A. Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 65-68.

¹⁶³ C. Piyadeoğlu, **Alparslan**, s. 110.

¹⁶⁴ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 263-264; H. Ülkü, **İslam Tarihi III**, s. 289; H. D. Yıldız, **Büyük İslam Tarihi VII**, s.128; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1020; E. Göksu, **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 79.

¹⁶⁵ Coşkun Alptekin, "*Selçuklu Paraları*", **Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 207.

2.2.3. Sultan Melikşah Dönemi

Alparslan'ın ölümünün ardından yerine veliaht tayin edilen oğlu Melikşah geçmiştir. Halife Kâim-Biemrillâh, Melikşah adına hutbe okutarak onu sultan ilan etti.¹⁶⁶ Sultanlığının ilk yıllarında Melikşah, amcası Kavurd'un Merv'de isyanıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Yeğenin yerine kardeşinin tahta geçmesini planlayan Kavurd, Nîşâbûr'da saltanat mücadelesini başlatmıştır. 1072'de Nîşâbûr'a gelen Melikşah önce amcası Kavurd'un isyanı için harekete geçmişti¹⁶⁷ Bu sırada Gazneliler ve Karahanlılar, devletin içinde bulunduğu karışıklık ve taht kavgalarını fırsat bilerek Selçuklu topraklarına saldırmıştı. Karahanlı I. Nasır b. İbrahim Tegin, Tirmizi zaptetmiş ardından Selçuklu emirlerinden olan Ayaz'ın idaresinde bulunan Belh'e yönelerek şehri kuşatmıştır. Halkın rızasıyla Belh'e gelen Karahanlı Tegin burada kendi adına hutbe okutarak buradan Tirmiz'e geri dönmüştür.¹⁶⁸ Ayaz tekrar Belh'e dönerek şehrin hakimiyetini geri almış ve halk ona itaat etmiştir.¹⁶⁹

Sultan Alparslan zamanında Herat'ın hakimiyetinin kendisine verildiği Togan Şah, Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarında Herat hakimiyetine devam etmiştir. Fakat bir süre sonra amcası Kavurd ve Gazneli-Karahanlı saldırılarını fırsat bilen Togan Şah, kardeşi Melikşah'a karşı isyana girişmişti. Bu isyan neticesinde bulunduğu şehri tahrip etmiş, halka zarar vermiş ve şehrin ileri gelen alimlerini öldürmeye başlamıştır (1073).¹⁷⁰ Bu durumu haber alan Melikşah Nîşâbûr'dan hareketle kardeşi Togan Şah'ın üzerine yürümüş, onu mağlup edip kaleye kapatmıştır. Herat'ın hakimiyetine de gulamlarından biri olan Emîr Zeybeki ve ondan sonra da Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün valiliğine devretmiştir.

Nizâmülmülk başarılı bir siyasetçi olduğu için Melikşah onu yüksek mevkilere tayin etmiştir. Tûs şehrini Nizâmülmülk'e ikta olarak veren Sultan ona hil'at vererek onu Emîrülvalid ünvanıyla şereflendirmiştir. Nizamülmülk de burada bir Ulu-cami inşa ettirmiştir.¹⁷¹ Sultanlığının önemli bir bölümünü hanedan üyelerinin isyanları ve dış

¹⁶⁶ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 275.

¹⁶⁷ M. A. Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 69; C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 57-58.

¹⁶⁸ Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", **TDVİ**, C. XXIV, s. 404-412.

¹⁶⁹ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 266; H. D. Yıldız, **Büyük İslam Tarihi VII**, s. 130-132.

¹⁷⁰ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 267.

¹⁷¹ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 268; V. Minorsky "Tus", **İA**, C. XII/II, s. 126.

güçlerle mücadelelerle geçiren Melikşah, Gaznelilerin amcasını esir almasının ardından yeniden harekete geçmiştir. Tohâristan bölgesini yağmalayan Gazneliler, halka eziyet etmeye başlamışlardır. Bunu haber alan Sultan, Nişâbûr'dan hareketle Gazneliler üzerine sefere çıkmış ve amcası Osman'ı esaretten kurtarmıştır. Amcasını Belh'in bir bölgesine yerleştirerek Velvâlic'i ona ikta etmiştir. Melikşah, hem hanedan üyelerinin saltanat mücadelesiyle hem de Bâtınî mücadeleleriyle uğraşıyordu. 1074'te Selçuklu Sultanı Karahanlılar üzerine harekete geçmişti. Karahanlılar ile yaşanan mücadelede başarılar elde eden Sultan, Belh'te ölen Ayaz'ın yerine kardeşi Tekiş'i, Tohâristan ve Belh'in yönetimine getirerek bu bölgeleri ikta olarak vermiştir.¹⁷²

1081'e gelindiğinde Sultan Melikşah, devletin yönetimini en üst seviyeye taşımıştı. Sultan Tekiş, Herat'ı idaresi süresince büyük bir ordu toplamayı başarmıştı. Hatta Sultan Melikşah'ın ordusundan çıkarılan 7 bin kadar Ermeni askeri Tekiş'in ordusuna dahil olmuştu. Ordusunu güçlendiren Tekiş, bu durumu fırsat bilerek Mervu'r-rûz ve Tirmizi kuşatmış ve buradan Nişâbûr'a harekete geçmiştir. Bunu haber alan Sultan, Nişâbûr'a gelerek Tekiş'in üzerine yürüdü. Fakat devlet büyüklerinin araya girmesi ve Sultan'ın büyük ordusu karşısında korkuya kapılan Tekiş isyanı sonlandırarak af dilemiştir (1081).¹⁷³

Tekiş, isyana yeniden kalkıştığında Sultan Musul'da bulunuyordu. 1084-1085 tarihlerinde kendi çevresindeki adamların etkisiyle isyan eden Tekiş, Horasan'ın büyük bir kısmını ele geçirmiş, Melikşah'ı zor durumda bırakmıştır.¹⁷⁴ Ele geçirdiği Mervu'r-rûz ve Mervu's-şâhcân'ı yağmalatmış, buradan Serahs'a doğru yürümüştür. Fakat Serahs'taki Melikşah'ın sadık kumandanları Tekiş'in burayı ele geçirmesine engel olmuşlardır. Bir süre sonra Musul'dan dönen Melikşah, Horasan'a gelerek kardeşi Tekiş'i oğlu Ahmed'e bırakarak gözlerine mil çektirmiştir.¹⁷⁵ Tekiş'in bu isyanlarından sonra, Tekiş'e ait yerler Sultan Melikşah'ın veliahtı Ahmed'e ikta olarak verilmiştir.¹⁷⁶ Fakat Ahmed'in Belh'teki hakimiyeti uzun sürmemiş ve bölgeye vezir Fahrülmülk

¹⁷² A. Özaydın, "Karahanlılar", s. 404-412.

¹⁷³ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 297; İbn Kesir, **B. İslam Tarihi XII**, s. 257.

¹⁷⁴ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 204.

¹⁷⁵ H. Ülkü, **İslam Tarihi III**, s. 291; Ali Sevim, "İlginç Yönleriyle Melikşah", **Belleten**, S. 255, C. LXIX, 2005, s. 518-520.

¹⁷⁶ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 311-312.

gönderilmiştir. Bu dönemde basılan sikkelere bakılınca Belh'te Selçuklu hanedanından Alparslan'ın oğlu Mahmud'un bulunduğu dair kaynaklar bulunmaktadır. Hanedandan Emîr Mahmud Belh hakimiyetini sürdürürken, Fahrülmülk de onun vezirliğini yapmıştır.

1090 tarihinde Semerkand hakimi Karahanlı hükümdarı Ahmed Han b. Hızır Han halka kötü davranışlarda bulunmuştu. Bunun üzerine halk dönemin kudretli hükümdarlarından Melikşah'a haber göndererek ondan yardım talep etmişlerdir. Mâverâünnehir seferini yarıda bırakarak Semerkand'a Karahanlı hükümdarı üzerine sefere çıkan Melikşah, Horasan'a gelmiş ve çevre vilayetlere haber salarak ordularını birleştirmek istemiştir. Melikşah'ın haberiyle birleşen ordular Ceyhun'a gelip Karahanlı hükümdarına ulaşmışlardır. Semerkand'ı Ahmed Han'dan alarak onu da esir etmiştir. Şehirde gerekli düzenlemeler yapan Sultan, böylelikle Büyük Selçuklu Devleti'nin batı kanadını da tamamen kendi hakimiyetinde toplamıştır.¹⁷⁷

Devletin önemli siyasi işlerini takip eden Nizâmülmülk, öldürülen oğlu Cemâlülmülk'ten sonra Belh ve havalisine oğlu Osman'ı tayin etmişti. Burada valilik görevini sürdüren Osman daha sonra buraya Melikşah tarafından görevlendirilen Emîr Kodan ile anlaşmazlığa düşmüştür. Yaşadıkları olumsuzluklardan sonra zor duruma düşen Kodan, Sultan Melikşah'a durumu anlatan bir mektup yazmıştı. Mektubu Nizâmülmülk almış ve ona uygun cevabı vermiştir. Çünkü Belh Nizâmülmülk ve ailesi için yönetimde her zaman önemli olmuştur. Bu tarihten sonra Sultan'ın 1092'de Bağdat'ta öldüğü bilinmektedir.¹⁷⁸ Onun ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti artık bir karışıklığa sürüklenecektir. Sultanlık yaptığı süre zarfında Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırlarını genişletmiş, içte hanedan üyelerinin kavgalarıyla, dışta Karahanlı-Gazneli ve özellikle Bâtınî mücadelelerle uğraşmıştır. Güçlü siyaseti ve tecrübeli veziri Nizâmülmülk ile birlikte devletin refah seviyesini güçlendirmiş neredeyse hayatı boyunca hiçbir savaşı kaybetmemiştir.

Sultan Melikşah döneminde basılan sikkelere baktığımızda günümüze birçok eser kaldığı görülmektedir. Nîşâbûr'da farklı yıllarda basmış olduğu sikkeler hakkında

¹⁷⁷ el-Ömerî, **Türkler Hakkında**, s. 223-224; H. Ülkü, **İslam Tarihi III**, s. 292; A. Özaydın, "Karahanlılar", s. 404-412.

¹⁷⁸ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 364; H. D. Yıldız, **Büyük İslam Tarihi VII**, s. 142; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1032; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 65; E. Göksu, **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 84; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", **İA**, C. VII, s. 665-672.

kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır.¹⁷⁹ Aynı zamanda Merv, Mervu'r-rûz ve Belh'te de Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah adına sikkeler bulunmaktadır. Devletin gelişmişliği göz önünde bulundurulunca bu sikkelerin sadece sultan zamanında değil devletin diğer hanedan üyelerine de gittikleri yerde para bastırdıklarına dair kaynaklar mevcuttur.

2.2.4. Sultan Berkyaruk Dönemi

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu Sultanlığı bir kargaşa içinde bulunuyordu. Nizâmülmülk, Bâtınîler tarafından öldürülmüş ve taht kavgaları başlamıştı. Berkyaruk'un hanedan üyeleri ve kavgalarına amcaları Tekiş b. Alparslan ve Arslan Han da dahil olmuştur. Babası Melikşah zamanında gözlerine mil çekilerek tahttan ve Belh hakimiyetinden uzaklaştırılan Tekiş, Berkyaruk'un tahtı ele geçirmek istemiyle yeniden harekete geçmiş ve kardeşi Tutuş ile mektuplaşmıştır. Bunu duyan Berkyaruk amcası Tekiş'i öldürerek saltanat mücadelesinden doğabilecek yeni bir tehlikeyi de önlemiş oluyordu.¹⁸⁰

Yaşanan taht kavgaları, Selçuklu Devleti'nin hakim olduğu bölgelerde güç boşluğu yaşanmasına neden olmuştur. Bu bölgelerden birisi olan Horasan'da da hanedandan adı tam bilinmeyen bir emîr, Nîşâbûr'a giderek kuşatmalara başlamıştı. Halkın karşı koymasıyla öldürülerek şehir bir kargaşa ortamından kurtulmuştur. Fakat şehirde mahalli hanedanlardan olan Kerrâmiler ile diğer farklı gruplar arasında sorunlar çıkmış, birçok ölüme de sebep olmuşlardır. Şehirde bulunan Hanefi ve Şafii alimleri de Kerrâmiler'e karşı hareket etmeye başlamışlardır. Çıkan mücadelelerde birçok Kerrâmi reisi öldürülerek medreseleri de ateşe verilmiştir.¹⁸¹

Yaşanan hanedan üyeleri kavgaları ve hala devam eden Bâtınlık mücadelelerinin ardından Büyük Selçuklu toprakları nihayetinde 4 kısma bölünmüştür. Bunlardan ilki; Melikşah'ın kardeşi Tutuş tarafından Suriye'de kurulan ve 1079-1117 tarihleri arasında mevcudiyetini koruyan Suriye Selçuklularıydı.¹⁸² Bu Selçuklu sultanlığı daha sonra kendi içinde Halep ve Dimaşk melikliği diye 2'ye ayrılmıştır. İkinci sultanlık 1048'de Kavurd

¹⁷⁹ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 207.

¹⁸⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil VIII*, s. 371-372; Abdülkerim Özeydin, "Berkyaruk", *TDVİ*, C. V, s. 514-516; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, C. X, s. 374-375.

¹⁸¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil VIII*, s. 394; A. C. Paşa, *Peygamberler Tarihi II*, s. 1037.

¹⁸² M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 74.

Bey tarafından kurulup 1187’de yıkılan Kirmân Selçuklu Sultanlığıydı. Üçüncü sultanlık Mahmud b. Muhammed Tapar’ın 1118’de Sâve savaşından sonra kurduğu Irak Selçuklu Sultanlığıdır. 1194’e kadar devam etmiştir. Sonuncu sultanlık Süleyman Şah’ın Anadolu’ya gelerek 1071’de temellerini attığı ve 1308 İlhanlılar-Moğolların gelişine kadar devam eden sultanlıktır.

Büyük Selçuklu Devleti’nin yaşamış olduğu bu karışıklıklar döneminde devleti idare eden Berkyaruk çok etkili olamamıştır. Babasının yanında yer alan amcası Arslan Argun Han 7 bin gulamlık iktaya sahipti. Melikşah’ın ölümüyle Horasan’a gitmiş ve burada hak talep etmiştir.¹⁸³ Nîşâbûr’u önce kuşatmış, halkın kendisine meyil etmemesi sebebiyle şehri yağmalamıştır. Nîşâbûr’dan ayrılan Arslan Argun Han, Kodan’ın idaresindeki Merv’e giderek onla birleşip şehri teslim almıştır. Böylece Horasan bölgesinde tam bir hakimiyet sağlanmaya başlamıştı.¹⁸⁴

Sultan Berkyaruk’a elçileriyle haber gönderen Arslan Argun, Horasan’ın hakimiyetinin kendisine daha çok yakıştığını ve ona verilmesini talep etti. Bunun karşılığında Nîşâbûr’a Karamanoğlu saltanatından hak talep etmeyeceğini ve her yıl düzenli vergi ile bol miktarda mal göndereceğinin vaadini vermiştir. Sultan Berkyaruk’un atadığı vezirden memnun olmadığını bahane eden Arslan Argun, Sultan’a isyan için kararlıydı.

Berkyaruk bu dönemde kardeşi Mahmud’la mücadele içindeydi. Kardeşi Mahmud annesi Terken Hatun’un telkiniyle taht mücadelelerine katılmış ve saltanattan hak talep eden Berkyaruk, amcası Arslan Argun isyanı için diğer amcası Boribars’ı görevlendirmiş ve onu Horasan’a göndermiştir.¹⁸⁵

Böribars kumandasındaki sultanın ordusu karşısında tutunamayan Arslan Argun bu mücadelede yenilerek Belh’e geri çekilmiştir. Bu isyanından vazgeçmemiş ve ertesi yıl yeniden Merv’e doğru harekete geçmiştir. Merv’i ele geçirmiş surları yıkmış ve birçok kişiyide öldürmüştür. Bu galibiyetin ardından Horasan’ın önemli bölgelerini ele geçiren Arslan Argun Han Mervu’ş-şâhcân, Serahs ve birçok yer talep etmiş çok sayıda

¹⁸³ A. C. Paşa, Peygamberler Tarihi II, s. 1038; el-Ömerî, **Türkler Hakkında**, s. 229.

¹⁸⁴ H. D. Yıldız, **Büyük İslam Tarihi VII**, s. 149; M. A. Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 77; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 67; C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 68-69.

¹⁸⁵ İbnü’l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 402-404; M. A. Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 78.

asker de öldürmüştür. Horasan artık Arslan Argun Han hakimiyetindeydi. Yaklaşık iki sene boyunca Horasan bölgesinin hakimiyetini elinde bulunduran Arslan Argun kendine göre denemeler yapmış, halka eziyetler etmiştir. Keyfine göre hareket ediyor, istediği alimi ve askeri öldürüyordu. Nihayet bu durum çok sürmedi. 1097’de kendisine kötü davranıldığını bahane eden bir grup gulam tarafından öldürüldü.¹⁸⁶

2.2.5. Sultan Sencer Dönemi

Daha Berkyaruk dönemindeyken amcası Arslan Argun isyanında Sultan Berkyaruk, ordusunu kardeşi Sencer ile Horasan’a göndermiştir. Horasan’a vardıklarında Arslan Argun Han vefat etmiş ve şehir savaşız halkın olmuştur (1097). Bu durumdan sonra Sultan Berkyaruk, Horasan bölgesini kardeşi Sencer’e ikta etmiştir.¹⁸⁷ Bu sırada Selçuklu hanedanından Emîr Muhammed b. Süleyman b. Alparslan isyan etmiş ve bu isyanına destek için Gazneli İbrahim’den yardım istemiştir. Muhammed b. Alparslan’a yardım karşılığında Horasan’ın tamamını isteyen Gazneli sultanı kendisi adına hutbe okutulmasını da istemiştir. 1097’de Gazneli İbrahim’in gönderdiği fillerle donanmış ordu sayesinde Muhammed b. Alparslan, Horasan bölgesine gelip Belh’i ele geçirdi. Ancak Sultan Sencer’in ani baskısıyla ona esir düşmüş ve gözlerine mil çekilmiştir (1097).¹⁸⁸

Nizâmülmülk’ün oğullarından olan Müceyyidülmülk bir süre sonra yönetimdeki idare bozukluğunu bahane ederek Sultan Berkyaruk’la isyan etmiştir. Berkyaruk Merv’de emîr olan Emîr Kodan’ı yardıma çağırması bu sürede bir bahane bulup yardıma gelmeyen Kodan, yanına birkaç emîr alarak Müceyyidülmülk’ü öldürmüş ve şehri Berkyaruktan evvel ele geçirmişlerdir. Berkyaruk bu durumu haber aldığıında Habeşi kumandasındaki orduyu onların üzerine yollamış ve aralarında yaşanan mücadelede Kodan’ın emîrleri esir düşmüş, zor durumda kalan Kodan da Sencer’e sığınmıştır. Berkyaruk ile olan mücadelesinde Kodan’ı kullanacağını düşünen Sencer onu yanına almıştır. Fakat bir süre sonra tutarsız tavırlarının ardından onu öldürmüştür (1097).¹⁸⁹ Ertesi yıl Sencer, Belh’te

¹⁸⁶ A. Özeydın, “*Berkyaruk*”, s. 514-516.

¹⁸⁷ İbnü’l Esîr, *el-Kâmil VIII*, s. 404-405; H. Ülkü, *İslam Tarihi III*, s. 293; A. C. Paşa, *Peygamberler Tarihi II*, s. 1039; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 69; aynı mlf. *Selçuklular ve Makaleler*, s. 127.

¹⁸⁸ A. Özeydın, “*Berkyaruk*”, s. 514-516.

¹⁸⁹ İbnü’l Esîr, *el-Kâmil VIII*, s. 405-406; A. Özeydın, “*Berkyaruk*”, s. 514-516.

isyan hazırlığına girişen Selçuklu hanedanından Devletşah ve emîrleriyle bir mücadele yaşamış ve galip gelen Sencer, Devletşah'ı esir alarak gözlerine mil çektirmiştir.¹⁹⁰

Horasan, hemen hemen her dönem güçlü devletlerin hakimiyeti ve güç sahası olmuştur. Bu bölgeye hakim olarak döneminin güçleri tarafından en önemli başarı sayılmış ve devletin tüm idari-siyasi-askeri ve ekonomik faaliyetler bu bölge üzerinden yürütülmüştür. Selçuklu hanedanının taht kavgalarında Horasan üzerine olmuş ve Sultan Berkyaruk kardeşi Mahmud Tapar ile burada hakimiyet mücadelesi için karşılaşmış ve Berkyaruk bu mücadelede yenilmiştir. Etrafındaki emîrleri yardıma çağıran Berkyaruk, Horasan valisi Habeşî b. Altuntak'ı da çağırmıştı. Tam bu sırada Melik Sencer, Belh'i kuşatmaya başlamıştı. Bunun üstüne Habeşî, Berkyaruk'tan yardım istemişti. Sultan, ordusuyla Belh'e gelerek Habeşî ile beraber Sencer'e karşı savaşmış fakat yenilmişlerdir. Daha sonra Sencer, kaçan Habeşî'yi yakalatarak 1100'de öldürmüştür. Habeşî'nin ölümüyle Herat'ı da hakimiyetine alan Sencer, ordularının artmasıyla Horasan'da önemli bir güç elde etmiş oluyordu.¹⁹¹ Bu savaştan sonra Sencer, Berkyaruk'a sinirlenerek kardeşi Muhammed Tapar'ı taht mücadelelerinde desteklemiştir. Berkyaruk ile Muhammed Tapar 1101'de taht için yeniden karşı karşıya gelmiş ve Berkyaruk başarılı olarak başkente geri dönmüştür. Yenilen Muhammed Tapar ise Horasan'a kardeşi Melik Sencer'in yanına giderek ittifaklık teklif etmiştir.¹⁹²

Horasan'da önemli bir güç edinmeye çalışan Sencer hem kardeşlerinin taht mücadeleleriyle uğraşüyor hem de bu sırada bölgede yoğun faaliyetler sürdüren Bâtıniler ile mücadele ediyordu. Etrafındaki emîrleri de Bâtınilerle mücadele etmesi konusunda sürekli telkin etmiştir. Nîşâbûr ve Belh'te Bâtınilerle mücadele elen Sencer Herat'ta da bunlarla uğraşmak zorunda kalmış ve onların çoğu gücünü kırarak zor durumda bırakmıştır.¹⁹³ 1104'te yeniden Bâtıniler üzerine yürümüş ve Tabes kalesi ve civarı tahrip edilmiştir. Bâtınilik propagandasını bitirmek üzere Sencer tarafından gönderilen Emîr Bozkuş ömrünü Bâtınilerle mücadele ederek geçirmiştir. Bu seferlerin birinde de vefat etmiştir. Emîr Bozkuş'un ardından Bâtınilerle mücadele devam etmiştir. Çünkü Bâtıniler

¹⁹⁰ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 415.

¹⁹¹ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 420; Abdülkerim Özeydın, "Muhammed Tapar", **TDVİ**, C. XXX, s. 579-580.

¹⁹² İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 433; M. A. Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 83-89; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1050; A. Özeydın, "Muhammed Tapar", s. 579-580.

¹⁹³ A. Özeydın, "Berkyaruk", s. 514-516.

bölgede pek çok kişiyi öldürmüş, hac kabilelerine saldırmış, insanları kılıçtan geçirerek mallarını onlardan zorla almıştır.¹⁹⁴

Melik Sencer, Horasan'da hakimiyeti süresince Belh'i bir üs olarak kullanmış ve birçok yabancı devletlerle yaşadığı münasebetlerde askeri hareketlerini buradan gerçekleştirmiştir. Son Selçuklu hükümdarı olan Sultan Sencer, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda en uzun süre hükümdarlık yapan kişidir. Kardeşi Muhammed Tapar'ın ölümüne kadar Horasan'da bağımsız olarak yaşamıştır. 1118'de Muhammed Tapar'ın ölümüyle beraber başlayan taht mücadelelerine Sencer de dahil olmuştu. Sultan'ın ölümünden önce tahta veliaht olarak Mahmud'u getirmesi taht kavgalarını daha zorlu bir hale getirmiştir. Yeğeni Mahmud'un 14 yaşında olması ve devlet işlerinde ondan çok devletin ileri gelenlerinin sözü geçmesi, istediklerini yaptırmaları kargaşa ve yönetim bozukluğunu beraberinde getirmiştir. Tüm bu sıkıntıları fark eden Sencer, 1118'de Sultanlığını ilan ederek ordularıyla yeğeni Mahmud'un üzerine yürümüştür.¹⁹⁵ Yeğeni barış teklifinde bulunsa da yanındaki devlet adamlarının etkisinde kalarak böyle bir teklif ettiğini düşünen Sencer, bunu kabul etmeyerek savaşa gireceği haberini göndermiştir. Nitekim 1119'da Rey yolundaki Sâve bölgesinde karşılaştılar. 20.000 kişilik orduya sahip olan Sencer, yeğeni Mahmud'un 30.000 kişilik ordusuna karşı durmaktan çekinmemiştir. Çünkü onun tecrübesiz oluşu Sencer için bir fırsattı. Ordusundaki fillerin yardımıyla savaşı kazanan Sencer, kardeşi Mahmud'u mağlup etmiştir.¹⁹⁶ Yanındaki devlet adamlarıyla İsfahan'a kaçan Mahmud, Sencer karşısında başarısız olmuştur. Sultanlığını resmen ilan eden Sencer, Bağdat'a giderek halifeden adına hutbe okutmasını istemiş ve halifelik tarafından onaylanan Sencer'in sultanlığı artık hem dini hem siyasi bir meşruiyet kazanmıştır.¹⁹⁷

Horasan'ı kendisine merkez yapan Sultan Sencer, saltanatı boyunca melikliğinde olduğu gibi Bâtınilerle mücadele etmiştir. 1126'da Turaysîs şehrindeki Bâtini gruplarının üzerine saldırarak onları etkisiz hale getirmiş ve birçok ganimet elde etmiştir. Turaysîs

¹⁹⁴ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 449.

¹⁹⁵ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 612-616; M. A. Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 116-117; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 70-71.

¹⁹⁶ H. D. Yıldız, **Büyük İslam Tarihi VII**, s. 170.

¹⁹⁷ A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1065; el-Ömerî, **Türkler Hakkında**, s. 247; Abdullah Bayındır, "Sultan Sencer Dönemi Selçuklularda Taht Mücadeleleri", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 1, C. XVI, 2017, s. 117.

tam bir Bâtını-İsmaili şehriydi. Turaysîs'e son sefer ise 1152'de Emîr Kucuk tarafından yapılmıştır. Sencer'in talimatıyla harekete geçen Emîr Kucuk, Bâtınilerin birçok toprağına zarar verip mallarını yağmalamıştır. Şehirleri yakmış, yıkmış fakat sadece yanında esirlerle geri dönmüştür.¹⁹⁸

Sultan, Bâtını mücadelelerinden sonra Gazneli Sultanı Behramşah'ın isyankar davranışlarına son vermek amacıyla 1135'de Merv üzerine yürümüştür. Kışın zorlu şartlarını düşünmeyen Sencer yoluna devam ederek Behramşah'a karşı harekete geçmiştir. Kış şartlarında savaşamayacağını anlayan Gazneli Sultanı, Sencer'in önüne çıkmadan Hindistan'a kaçmıştır. Sultan Sencer buna rağmen devam etmiş ve Gazne'de Behramşah adına tüm hazinelere el koymuştur. Bunun haberini alan Behramşah, Sultana bir mektup yollayarak özür dilemiş ve yeniden Gazne hakimiyeti Behramşah'a bırakılmıştır. Sefer sonucunda Sencer, Belh'e dönmüş ve kışı burada geçirmiştir.¹⁹⁹

1137'de Sultan Sencer ile Hârizmşah Atsız mücadeleler yaşamıştır. Atsız ile Sencer mücadelesini fırsat bilen Batı Karahanlılar harekete geçmiştir.²⁰⁰ Sencer onların üzerine bir ordu göndererek Karahanlıları yenmiştir. 1139'a gelindiğinde Selçuklu-Hârizmşahlar mücadelesini fırsat bilen Karahıtaylar, Selçukluların yarı bağımsız tuttuğu Karahanlılara saldırmış ve Karluklarla çatışmalar yaşanmıştır. Zor durumda kalan Karahanlılar Sultan Sencer'e haber göndererek ondan yardım talep etmişlerdir. Ordusuyla 1141'de Karahıtaylar üzerine yürüyen Sencer, Semerkand'ın kuzeyindeki Katvan çölünde Karahıtaylarla karşılaştı. 100.000 kişilik Karahıtaylı ordusu karşısında ağır bir yenilgi alan Sencer savaş meydanından kaçarak canını kurtarmıştır.²⁰¹ Sencer'in aldığı bu yenilgiyle ordusu tamamen dağılmış ve Sencer ilk yenilgisini 1141'de Katvan savaşıyla yaşamıştır. Bu tarihten itibaren Belh Karahıtayların hakimiyetine geçmiş ve bu durum

¹⁹⁸ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil VIII**, s. 498; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1069.

¹⁹⁹ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IX**, s. 113-114; M. A. Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 129; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 71-72; E. Göksu, **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 88; A. Bayındır, "*Sultan Sencer Dönemi*" s. 119.

²⁰⁰ H. Ülkü, **İslam Tarihi III**, s. 295; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1074; el-Ömerî, **Türkler Hakkında**, s. 265.

²⁰¹ A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1084-1085; Azimî, **Azimî Tarihi**, s. 80; M. A. Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 131; E. Merçil, **Selçuklular ve Makaleler**, s. 140; A. Bayındır, "*Sultan Sencer Dönemi*" s. 121.

Oğuzların isyanına kadar devam etmiştir. Türkistan toprakları ilk defa bir putperest kavmin hakimiyetine dahil edilmiştir.²⁰²

Sultan Sencer'in Katvan yenilgisini fırsat bilen Hârizmşah Atsız, Serahs'a gelmiş ve buradan Mervü'ş-şâhcân'a yönelmiştir. Ancak Merv halkı Atsız'ı kabul etmemiştir. Şehre girmek isteyen Atsız'ın askerlerinin bir kısmı öldürülmüştür. Atsız bu durum üzerine Merv'e doğru harekete geçip 1141'de şehri yağma etmiş, devletin ileri gelen alimlerinden çoğunu da öldürmüştür.²⁰³ Şehirdeki birçok şafii alimi de Horasan'dan alınarak Harizm'e götürülmüştür. Atsız, Merv'den sonra Nîşâbûr'a gitmiştir. Buradaki alimler kendilerine de aynısını yapılacağından korktukları için Atsız'ın Nîşâbûr'u ele geçirme talebine karşı çıkmamışlar ve Sencer'in malları ile birlikte şehri Atsız'a teslim etmişlerdir. Atsız hutbeyi kendi adına okutmuştur. Bu durumu haber alan Sencer, Atsız'a haber göndererek şehirden çıkmasını istemiştir. Fakat Atsız yazdığı edebi dörtlüklerle Sencer'e cevap vermiş ve olay böylece sükûnete varmıştır.²⁰⁴

Katvan Savaşından sonra Selçuklu topraklarında sürekli isyanlar baş göstermiştir.²⁰⁵ Herat'ta çıkan Ali Çetrî isyanı, Gûrluların isyanını fırsat bilerek yapılan isyandır. Sultan Sencer 1150'de isyan için Merv'den Herat'a gelmiş ve Ali Çetrî'yi esir ederek isyanı sonlandırmıştır.²⁰⁶

Katvan Savaşı'nın ardından Horasan'a gelen Oğuzlar burada konar-göçer bir hayat yaşıyorlardı. Selçuklu hakimiyetinde bulunan Horasan bölgesi bir yandan isyanlarla bir yandan da Oğuz göçleriyle karmaşık bir hal almıştı. Oğuzlar'ın gelişi, aslında Selçuklu yöneticileri tarafından pek hoş karşılanmamıştı.²⁰⁷ Sultan Sencer tarafından Belh'e vali olarak atanan Emîr Kamaç onları bölgeden uzaklaştırmak için uğraşmışsa da Oğuzların türlü hediyeleri karşısında bu fikrinden bir süreliğine vazgeçmiştir. Bir süre sonra hanedanlık içindeki isyanlarda Oğuzların askeri gücünden faydalanan Emîr Kamaç, Oğuzların bir süreliğine de olsa Selçuklulara tabi olmasını sağlamıştır. Selçuklulara tabi

²⁰² İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IX**, s. 155-156; E. Göksu, **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 94; A. Bayındır, "*Sultan Sencer Dönemi*" s. 121.

²⁰³ V. V. Barthold, **Orta Asya**, s. 136; el-Ömerî, **Türkler Hakkında**, s. 267.

²⁰⁴ M. A. Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 135-139; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 74-75.

²⁰⁵ İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s. 55.

²⁰⁶ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil IX**, s. 210; H. D. Yıldız, **Büyük İslam Tarihi VII**, s. 179; M. A. Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 131-132; A. Bayındır, "*Sultan Sencer Dönemi*" s. 123.

²⁰⁷ A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1093; A. Bayındır, "*Sultan Sencer Dönemi*" s. 123-124.

olan Oğuzlar, bağılıkları karşısında her yıl 24 bin koyunu vergi olarak gönderiyorlardı.²⁰⁸ Nitekim 1151’de bu vergilerden birini vermeyip üstelik vergi tahsildarını öldürmesiyle Selçuklu devletiyle arasındaki dostane tavırlar bozulmuş ve Belh valisi olan Emîr Kamaç bu olayın ardından şehre şihne olarak atanmıştır. Buradaki amaç bölgedeki faaliyetleri yakından takip etmektir.²⁰⁹

Vergi memurunun öldürülme sebebini öğrenmek ve bu durumun intikamını almak için harekete geçen Emîr Kamaç 10 bin kişilik ordusuyla Oğuzların üzerine saldırmıştır. Oğuzlar, savaş yaşanmadan anlaşma ile mücadelenin son bulmasını isterken Emîr Kamaç bu teklife sıcak bakmamış ve savaşmaya karar vermiştir. 1152’de gerçekleştirilen savaşta Emîr Kamaç verdiği kararın yanlışlığını anlamış, Oğuz birliklerinin üstün savaş taktikleri karşısında darmadağın olmuştur. Esir düşen Kamaç ve oğlu bir süre sonra öldürülmüştür. Aldıkları zaferle güç kazanan Oğuzlar Belh şehrine girmiş ve şehri yağmalamışlardır.²¹⁰ Bu durumu haber alan Sultan Sencer emîrleriyle birleşerek Oğuzlara saldırmak için harekete geçmiştir. Kaynaklara baktığımızda Sultan’ın bu sefere çok sıcak bakmadığını fakat yanındaki emîrlerin onu sürekli savaş için teşvik ettiklerini anlamaktayız. Hatta Emîr Kamaç’ın intikamını alması gerektiğini söyleyerek Sultan’ı savaş konusunda ikna etmişlerdir. Oğuzlar, Sultanı savaştan vazgeçirmek için hediyeler gönderseler de Sultan savaş kararından vazgeçmemiştir. İki ordu 1153’te karşı karşıya gelmiştir. 100.000 kişilik Selçuklu ordusu Oğuzlar karşısında ağır bir yenilgi almış ve birçok emîr bu savaşta hayatını kaybetmiştir. Savaş sonucunda Sultan Sencer, Oğuzlara esir düşmüştür.²¹¹ Esir olarak Merv’e götürülen Sencer, Oğuzlar tarafından siyasi bir güç olarak kullanılmıştır. Oğuzlar gittikleri her yerde Sultan’ın adını kullanarak Horasan’ın tüm hazinelerini yağmalamışlardır. İstila yaparak geçtikleri her yerde yağma, talan ve halka zulüm yapan Oğuzlar daha sonra Belh ve Merv bölgesine çekilmişlerdir.²¹²

Boş kalan Selçuklu tahtına Oğuz zulmünden kaçmayı başarmış olan Sencer’in yeğeni olan Muhammed Tapar’ın oğlu Süleymanşah 1153’te tahta çıkarak Nîşâbûr’da Selçuklu sultanlığını ilan etmiştir. Sultan ünvanıyla ilk seferini Oğuzlar üzerine

²⁰⁸ E. Merçil, **Selçuklular ve Makaleler**, s. 168.

²⁰⁹ C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 82; A. Bayındır, “*Sultan Sencer Dönemi*” s. 124.

²¹⁰ A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1093.

²¹¹ İbnü’l Esîr, **el-Kâmil IX**, s. 229-230; E. Göksu, **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 95-97.

²¹² İbnü’l Esîr, **el-Kâmil IX**, s. 231-232; A. C. Paşa, **Peygamberler Tarihi II**, s. 1094; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 74-75.

düzenleyen Süleymanşah onlara ağır bir yenilgi yaşatmıştır. Fakat tüm emîrlerin desteğini alamamış ve yeniden Nîşâbûr'a geri dönmüştür.²¹³ Süleymanşah'ın bu seferinden rahatsız olan Oğuzlar Merv'e girerek şehri yağmalamış ve Sultan Sencer'i kandırarak şehri iktâ olarak almışlardır. Süleymanşah'ın en büyük destekçisi vezirinin ölmesiyle zayıflamaya başlamıştı. Devleti artık toparlayamaz hale gelmiş ve Selçuklu Devleti tamamen dağılmıştır. Süleymanşah'ın Horasan'dan ayrılmasıyla Oğuzlar Tûs üzerinden bölgeye gelmiş ve buraları yağmalamışlardır. Sırasıyla Tûs, Merv ve Nîşâbûr'a doğru hareket eden Oğuzlar bu bölgelerdeki Selçuklu askerlerini de yanlarında götürmüşlerdir. Horasan civarındaki türbe ve mezarları tahrip ederek kullanılmaz hale getirmişlerdir.²¹⁴

Uzun bir Oğuz istilasının ardından Selçuklu tahtını boş bırakmamak adına Karahanlı Arslan Han oğlu Mahmud, getirilerek tahta oturtmaya çalışmışlardır. Mahmud adına hutbe okutup ona itaat eden Selçuklu emîrleri aslında Oğuzlara karşı birlik olduklarını göstermişlerdir. Fakat Oğuzlar da bu dönemde saldırılara devam etmiş, Nîşâbûr ve Herat'ı kuşatmışlardır. Selçuklu ordularıyla kararlı bir şekilde Oğuzlar üzerine yürüyen Karahanlı Mahmud Han, Oğuzlar'ı yenmiş ve bölgeden geri çekilmelerini sağlamıştır. Şehir Oğuzların yağmalamasından kurtulmuştu. Bu dönemdeki diğer sevindirici olay Sultan Sencer'in esaretten kurtulmuş olmasıydı. Oğuzlar'ın elinden sadık kumandanlarının planları sayesinde kurtulan Sencer, Tirmiz'e götürülmüştür. Uzun süren bir esaret hayatından sonra Merv'e hareket eden Sencer, kendisine tabi olan emîrlere ve çevre ülkere haber gönderip, devletin başında yeniden bir güç olarak bulunduğunu bildirmiştir.²¹⁵ Yaşlanmasına rağmen devletini yeniden toparlamak isteyen Sencer pek de başarılı olamamıştır. Devlet maddi açıdan zayıflamış, toprakların sınırları azalmış ve eski güç toplanamamıştır. Daha fazla başarılı olamayan Sultan Sencer 1157'de vefat etmiştir.²¹⁶ Ölümünden sonra sağlığından yaptırmış olduğu Devlet Hane Dâru'l-âhiret (Ahiret Yurdu) adlı türbeye defnedilmiştir.²¹⁷

Sultan Sencer döneminde bastırılan sikkeler arasında 1104-1105 tarihli bir sikke bulunmaktadır. 1118-1135 tarihli sikkenin üstünde ise Halife el-Müstersid'in adı

²¹³ A. Bayındır, “*Sultan Sencer Dönemi*”, s. 125-126.

²¹⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil IX*, s. 232; H. D. Yıldız, *Büyük İslam Tarihi VII*, s. 181-183.

²¹⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil IX*, s. 254-255; F. Sümer, “*Selçuklular*”, s. 371.

²¹⁶ H. Ülkü, *İslam Tarihi III*, s. 296-297; el-Ömerî, *Türkler Hakkında*, s. 281; P. Golden, *Türk Halkları*, s. 235.

²¹⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil IX*, s. 263-264; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 318.

geçmektedir. Günümüze intikal eden Sultan Sencer adına basılan paralardan 21 tanesi bilinmektedir. Bunlardan 9 tanesi gümüş olarak kaydedilmiştir. Bu paraların Nişabur, Merv, Belh ve Rey’de basıldığı kaydedilmiştir.²¹⁸

²¹⁸ C. Alptekin, “*Selçuklu Paraları*”, s. 209.

İKİNCİ BÖLÜM

HORASAN ŞEHİRLERİ

1. Belh (بلخ)

Günümüz Afganistan sınırları içerisinde yer alan Belh şehri dördüncü iklimde²¹⁹ yer almaktadır.²²⁰ Belh, Horasan'ın meşhur ve en değerli şehirlerinden biridir.²²¹ Belh adı eski Farsça'da Bahtriş, Grekçe'de Baktra olarak bilinmektedir. Bazı araştırmalar onun Dehas nehrinin eski adı olduğunu da bildirmektedir.²²²

Şehrin kuruluşu ile ilgili birçok İran rivayeti ve efsaneleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki Keyûmers'in şehri inşa ettirmeye başlaması ve onun zamanında bitiremeyince sonraki dönemde Tahmûrâsb tarafından tamamlandığı rivayetidir.²²³ Diğer bir rivayet ise yine efsanevi hükümdar M. İrec'in inşa ettirdiğidir. Daha önce Perslerin satraplık merkezi olan Belh, 329'da İskender'in eline geçmiş ve İslâmiyetten önce şehir en son Akhunların idaresinde kalmıştır. İslâmi dönem fetihlerine baktığımızda bölgeye ilk Hz. Osman tarafından gönderilen Ahnef b. Kays'ın geldiğini görürüz.²²⁴ Yöreye seferler düzenleyen Ahnef b. Kays şehri hakimiyete alsa da şehrin asıl İslâm hakimiyetine geçişinin tamamlanması ilk Emevi halifesi Muâviye döneminde gerçekleşmiştir. Emevi Halifesi Muâviye, Horasan'ın fethi için güçlü kumandanlarını görevlendirmiş ve zafer ile dönmelerini istemiştir. Bu amaçla ordularıyla hareket eden Kays b. Heysem 662-663'te bölgeye gelerek Belh ve çevresini hakimiyetine almıştır.²²⁵ Bu seferler sonucunda Belh'te yer alan Budistlere veya Zerdüştlere ait olan Nevbahar tapınağı İslâm orduları tarafından

²¹⁹ İslâm Coğrafyacıları eserlerinde bölgelerin konumlarını ifade etmek için iklim tabirini kullanmışlardır. Bu tabir Batlamyus'a nisbet edilsede ilk olarak kullananlar İranlılar olmuştur. Enlem ve boylam esas alınarak bölgeler 7 iklime ayrılmıştır. Kaynaklarımızda bu tabir çok sık kullanıldığı için biz de aynı şekilde yazmayı tercih ettik. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 22; Mahmut Ak, "*İklim*", **TDVİ**, İstanbul 2000, C. XXII, s. 28-30.

²²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdris eş-Şerif es-Sebt'i es-Sıkillî, **Nüzhetü'l-Müştak fi'htirâkı'l-âfâk**, I, Mektebetü's-Sakafetü'd-Diniyye, Kahire 2002, s. 483; Hamdullah Müstevfî Kazvîni, **Nüzhetü'l-Kulûb**, Armağan Yayınevi, Tahran 1943, s. 155; el-Melikü'l Müeyyed İmameddin Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ali el-Eyyûbî, **Ebü'l-Fidâ Coğrafyası**, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 359.

²²¹ Ebû Abdillâh Şihabüddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdadî er-Rûmî, **Mu'cemu'l-Büldan**, I, Sadr Yayınevi, Beyrut 1977, s. 479; Ebü'l-Fezâil Safiyüddin Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh el-Bağdâdî, **Merâsidü'l-İttilâ' 'alâ esmâ'i'l emkine ve'l bikâ**, Beyrut s. 217.

²²² Tahsin Yazıcı, "*Belh*", **TDVİ**, C. V, s. 410.

²²³ H. M. Kazvîni, **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 155.

²²⁴ Yâkût, **Mu'cemu'l-büldan**, I, s. 479; Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 359; P. Golden, **Türk Halkları**, s. 63.

²²⁵ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil III**, s. 269.

yıkılmıştır.²²⁶ Bölge, merkezden gönderilen valiler tarafından idare edildiği için tam bir hakimiyet sağlanamamış bu durum da sürekli isyanları beraberinde getirmiştir. Halife isyanları bastırmak amacıyla 671’de Belh’e kumandanlarını sevk etmiş ve ayaklanmalar bastırılmıştır. Halkın ayaklanmaları, şehri harap durumuna da düşürmüştür. 725 tarihinde şehir yeniden inşa edilmiştir. 735’te bölgeye vali olarak tayin edilen Esed b. Abdullah halife adına yönetimi elinde bulundurmuş ve Merv yerine Belh’i bölgenin başkenti yapmıştır.²²⁷

806’da Hârûnürreşîd döneminde bölgede isyanlar gerçekleşmiş bunlardan en önemlisi de Rafî b. Leys’in başlattığı harekettir. Belh’te gerçekleşen ve halkın desteğiyle büyüyen bu isyanın ardından Belh’ten Merv’e kadar olan yönetim kısa sürede muhaliflerin eline geçmiştir. Hârûnürreşîd ordusuyla bu isyancıların üzerine yürüse de isyanı bastırma görevi Hârûnürreşîd’in oğulları zamanında gerçekleşmiştir.²²⁸ Daha sonra bu durum değişse de Belh bölgenin meşhur ve göz alıcı şehirlerinden olmaya devam etmiştir. 820 yılında Halife Me’mun, Tâhir b. Hüseyin’i Horasan’a vali olarak tayin etmiş ve ardından Tâhirîlerin yönetimi ele geçirerek bağımsız hareket etmeye başlamışlardır.²²⁹ Bir süre Tâhirî hakimiyetinde kalan bölge sonra Saffârîlerin hakimiyetine geçmiştir. Saffârîlerden Amr b. Leys Belh’in hakimiyetini elinde bulundursa da bir süre sonra kendisi Sâmânîlere esir düşmüş ve Belh bölgesinin hakimiyeti de Sâmânî emîrlere geçmiştir.²³⁰

Şehir farklı dönemlerde Türklerin yönetim merkezi olmuştur.²³¹ Sâmânîler döneminde her alanda gelişen şehir, kültür şehri olarak anılmaya başlanmıştır. Sâmânîler de diğer güçler gibi bölgeyi valiler tarafından idare etmişlerdir. Bu valiler yarı bağımsız hareket halindeydiler. Sâmânîlerin zayıflamaya başlaması ve ardından parçalanmasıyla Sâmânî toprakları Gazneliler ile Karahanlılar arasında bölüştürülmüştür. Böylece Belh bölgesi Gazneli Mahmud’un hakimiyet sahasına dahil olmuştur. Bu durumu kabullenemeyen Karahanlı İlig Han, güçlü kumandanlarını Belh’in zaptı için

²²⁶ T. Yazıcı, “Belh”, s. 410.

²²⁷ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil IV*, s. 404.

²²⁸ A. Apak, *İslam Tarihi IV*, s. 138-139.

²²⁹ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil V*, s. 408.

²³⁰ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil VI*, s. 167-68, 342.

²³¹ İdrîsî, *Nüzhetü’l-Müştak*, I, s. 483; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün’im es-Sanhâcî el-Himyerî, *er-Ravzü’l-mi’târ*, Beyrut 1984, s. 96.

görevlendirdi. Karahanlı kumandan Çağrı Tegin bölgede Gaznelilere ait tüm mekanları yıktırınca Gazneli Mahmud süratle Hindistan seferinden dönerek Çağrı Tegin'i bölgeden uzaklaştırmıştır.²³²

Bu tarihten sonra Belh, Selçuklu-Gazneli mücadelelerine sahne olmuştur. 1040'ta gerçekleşen Dandanakan Savaşı'yla galip gelen Selçuklular, Belh dahil birçok bölgeyi hakimiyetlerine dahil etmişler ve 1043 sonrası artık Belh'te sadece Selçuklu hakimiyetinin varlığından söz edilmiştir.²³³

Şehir, Kuhibaba dağının eteğinde düz bir zemin üzerine yapılanmıştır.²³⁴ Şehri çevreleyen topraktan bir kale ve burdan başka şehirlere açılan yedi kapısı vardır. Hatta şehrin surunun ona bağlı tüm köyleri ve mezraları kapsadığı söylenmektedir.²³⁵ Nüfusu çok olan bayındır mahalleleri bulunmaktadır. Şehirde kalabalık pazar yerleri, bol kazanç getiren ticarethaneler ve büyük bir camisi vardır. Horasan'dan Hârizm'e kadar bu şehrin değerli ürünleri gönderilir.²³⁶ Şehrin merkezi ortada olup şehrin çarşıları merkezin etrafını çevrelemektedir. Şehir tuğla ve çamurdan inşa edilmiştir.²³⁷ Şehrin havası sıcak ve iklimi ılımandır.²³⁸

Şehir ilim açısından da gelişmiştir. Şehirde öğrenciler için medreseleri ve öğrenci yurtları bulunmaktadır. Şehrin ilmi, ekonomisi ve refah seviyesi yüksektir.²³⁹ Şehire nispet edilen sayısız imamlar ve alimler vardır.²⁴⁰ Selçuklular zamanında yaşamış olan müfessir, vaiz, edip, şair ve münazaracı Ebû's-şucâ' Ömer b. Muhammed b. Abdullah el-Belhî (ö.1167), döneminin en önemli şairlerinden Ebû Bekr Ömer İbn Mahmûd Hamîdüddîn-i el-Belhî (ö.1164), döneminin en önemli ediplerinden biri olan ve hanedan tarafından en çok desteklenen kişilerden Nâsır-ı Hüsrev (ö.1077) örnek olarak verilebilir.²⁴¹

²³² Erdoğan Merçil, "Mahmud-ı Gaznevî", *TDVİ*, C. XXVII, s. 363-364.

²³³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil VIII*, s. 84; T. Yazıcı, "Belh", s. 410.

²³⁴ Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 359.

²³⁵ Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 359.

²³⁶ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 479.

²³⁷ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 483.

²³⁸ H. M. Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 155.

²³⁹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 483.

²⁴⁰ Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 359.

²⁴¹ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 288, 300, 311.

Belh'in en önemli nehirlerinden birisinin Ceyhun Nehri olduğu bilinmektedir.²⁴² Ebul'l-Fida'ya göre şehrin ortasından akan Dehas nehrindeki suyun miktarı 10 değirmeni döndürecek güçtedir.²⁴³ Bu nehir Nevbahar kapısı civarında olup köylerin su ihtiyacını giderir. Şehrin civarında gezinti yerleri, bahçeler, bostanlar, turunç, şeker kamışı ve şehri saran üzüm bağları vardır.²⁴⁴ Şehirde yetişen ürünler arasında üzümler ve sert kabuklu kavunlar da bulunmaktadır.²⁴⁵

Şehirde Budistlere ait Nevbahar adlı bir tapınak bulunmaktaydı.²⁴⁶ Devrin hükümdarları Arapların Kabe'ye gösterdikleri hürmeti duyunca Kabe'ye karşı olarak bu tapınağı inşa ettiler. Değerli taşlarla ve ipeklerle tapınağı süslediler ve tapınağın içerisine çeşitli putlar yerleştirdiler. Daha sonra Persler ve Türkler buraya gelerek, burada Hac yaptılar ve putlara hediyeler sundular.²⁴⁷

1.1. Bencehir (بَنْجِير)

Dördüncü iklimde yer alan Bencehir, Belh bölgesi içerisinde küçük bir şehirdir.²⁴⁸ Gümüş dağının tepesinde diğer dağlara bitişik şekilde kurulmuştur. Şehirden nehir geçtiği için bağları ve meyvesi boldur. Fakat düzlüğü olmadığı için ziraat azdır.²⁴⁹ Şehir halkı üzerinde bulunduğu dağda çok fazla gümüş madeni olduğu için sürekli kazı çalışması yapıyordu. Gümüş buluncaya kadar yeri kazmaya devam ettikleri için çarşıların yerleri kalbura benzemiştir.²⁵⁰

1.2. Cûzcân (جَوْزْجَان)

Belh bölgesinin batı kısmında İran yaylaları ile Mâverâünnehir arasında yer almaktadır. Bölgenin batı ve güneyi arasında yer alan şehirler arasında ki en büyük

²⁴² Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, I, s. 479.

²⁴³ Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 359.

²⁴⁴ İdrîsî, **Nüzhetü'l-Müştak**, I, s. 483; Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 96; Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 359.

²⁴⁵ H. M. Kazvînî, **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 155.

²⁴⁶ Nevbahar tapınağı Hintli Menuşehr tarafından Belh'te yaptırılmış bir tapınaktır. Binanın bakım işleriyle Bermek adlı kişiler ilgileniyordu, bu yüzden Persler tapınağa ve Bermeklere saygı duyarlardı. Bkz. el-Ömerî, **Türkler Hakkında**, s. 19.

²⁴⁷ Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd**, I, Sadr Yayınevi, Beyrut 2010, s. 331.

²⁴⁸ Ebû'l-Fidâ, **Coğrafyası**, s. 364.

²⁴⁹ İdrîsî, **Nüzhetü'l-müştak**, I, s. 485; Yâkût, **Mu'cemü'l-büldân**, I, s. 498; Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s.104; Bağdadî, **Merâsidü'l-ittılâ'**, I, s. 225.

²⁵⁰ İdrîsî, **Nüzhetü'l-müştak**, I, s. 485; Ebû'l-Fidâ, **Coğrafyası**, s. 364.

şehridir. Eski bir eyalet olup Ortaçağ'ın önemli şehirlerinden kabul edilir.²⁵¹ Murgab ve Amuderya ırmakları arasında yer aldığı için suyu boldur bu yüzden bahçeleri çok olsada tahıl ve meyve az üretilmektedir.²⁵² Bunun yanı sıra başlıca gelir kaynakları hayvancılıktır. Şehirdeki binalar toprakla birbirine bitişik olarak inşa edilmiştir. Dönemin sultanı kış aylarında buraya gelir, burada kalırdı.²⁵³ Selçuklular'ın ilk döneminde 1040 tarihinde Çağrı Bey, Cûzcân'ın da içerisinde bulunduğu bazı şehirleri ele geçirerek onları Selçuklu hakimiyetine katmıştır.²⁵⁴

1.3. Duserkan (دُوسَرَكَان)

Cüzcan'a bağlı meşhur köylerden biri olarak bilinmektedir.

1.4. Fâryâb (فَارِيَاب)

Cûzcân bölgesinde dördüncü iklimde yer alan meşhur bir şehirdir.²⁵⁵ Tâlekan'dan daha küçük bir şehir olsa da binaları, bahçeleri, bostanları ve tatlı suları daha fazladır.²⁵⁶

1.5. Enbâr (الْأَنْبَار)

Belh'e bağlı Cüzcan bölgesinde Mervu'r-rûz'dan büyük ve bilinen bir şehirdir. Güney bölgesinde Şûburgan ile arasında bir merhale²⁵⁷ vardır. Suları, bağları, bahçeleri ve verimli toprakları bolcadır. Binaları kilden inşa edilmiştir.²⁵⁸ Havasından dolayı dönemin emîri kış aylarını burada geçirirdi.²⁵⁹ Şehirde bir tüccara ait anbara benzeyen büyük bir ev bulunmaktaydı. Bu yüzden şehrin ismi bu eve nisbetle Farsça olarak "Enbir veya İnbar" olarakta geçmektedir.²⁶⁰

²⁵¹ Tahsin Yazıcı, "Cûzcân", TDVİ, C. VIII, s. 96-97; R. Hartman, "Cûzcân", İA, C. III, s. 229-230.

²⁵² İdrîsî, Nûzhetü'l-müşâtâk, I, s. 479; C. Piyadeoğlu, Horasan, s. 22.

²⁵³ İdrîsî, Nûzhetü'l-müşâtâk, I, s. 479; Himyerî, er-Ravzü'l-mi'târ, s. 182.

²⁵⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil VIII, s. 81 .

²⁵⁵ H. M. Kazvîni, Nûzhetü'l-Kulûb, s.192; Ebu'l-Fida, Coğrafyası, s. 359.

²⁵⁶ İdrîsî, Nûzhetü'l-müşâtâk, I, s. 478; Ebu'l- Fidâ, Coğrafyası, s. 359.

²⁵⁷ Merhale, eski dönemlerde kullanılan uzunluk ölçü birimlerinden birisidir. 1 merhale= 8 fersah= 45480 metreye denk gelmektedir. İncelediğimiz kaynaklarda merhale terimi çok sık kullanıldığı için biz de bu terimi kullanmayı tercih ettik.

²⁵⁸ Yâkût, Mu'cemü'l-büldân, I, s. 257; Himyerî, er-Ravzü'l-mi'târ, s. 37.

²⁵⁹ Himyerî, er-Ravzü'l-mi'târ, s. 37.

²⁶⁰ Abdülâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endülüsî, Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi', I, 'Alimu'l-kitab, Beyrut 1983, s. 197.

Adı zikredilen köylerin Enbar'a bağlı olduğu bilinmektedir; Ulleysu (أُلَيْسُ), Hurfu (حُرْفُ), Ğadru (غَدْرُ), Yamuru (يَامُورُ).

1.6. Firyab (فِرْيَاب)

Belh bölgesinde bulunan bir şehirdir. Bazı kaynaklarda Fâryâb'dan küçük olduğu ifade edilmiştir.²⁶¹

1.7. Şeburgan (شَبُورْقَان)

Belh'e yakın Cûzcân bölgesinde güzel bir şehirdir. Enbar ile arasında bir merhale vardır.²⁶² Şuburgan veya Uşburgan olarak da bilinmektedir. Kurulu bir düzeni olan şehrin suları az akar, ekinleri, bahçeleri az ve meyveleri de tatsızdır.²⁶³

1.8. Yahudiye (يَهُودِيَه)

Günümüzde Meymene adıyla bilinen bu şehir Cûzcân'a bağlıdır. Bölgede çok fazla yahudi olduğu için önceleri Yahudiye adıyla anılmış²⁶⁴ daha sonraları “mesut şehir” anlamına gelen Meymene adını almıştır.²⁶⁵ Belh'in batı yönünde ticaret yolunun üzerinde önemli bir mevkidedir. Pazar ağı, mimarisi ve sanayisi ile güçlü bir şehirdir.²⁶⁶

1.9. Tohâristan (طَخَارِسْتَان)

Belh bölgesi içerisinde büyük bir yer kaplayan Tohâristan dördüncü iklim kuşağındadır.²⁶⁷ İsmi bazı kaynaklarda “ت” harfî ile yazılsada asıl yazılışı “ط” harfiyledir. Coğrafyacılar konumu hakkında tam bir birlik sağlamamış olsa da bazı kaynaklarda Yukarı ve Aşağı Tohâristan olarak ikiye ayrılmıştır. Yukarı Tohâristan Belh'in doğusunda Ceyhun nehrinin batısında, bazı kaynaklara göre ise güneyinde yer alırken Aşağı Tohâristan daha doğuda ve Ceyhun nehrinin batısında yer almaktadır.²⁶⁸ Nehirleri, ağaçları ve dağları çok olan bir bölgedir. Halkı hayvancılık ile uğraşmış ve büyük bir

²⁶¹ el-Bekri, *Mu'cemü me'sta'cem*, III, s. 1024; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 259.

²⁶² Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, s. 323.

²⁶³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, I, s. 478.

²⁶⁴ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 453.

²⁶⁵ R. B. Whitehead, “*Meymene, Maymana*”, *İA*, C.VIII, s. 180.

²⁶⁶ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, s. 479; R. B. Whitehead, “*Meymene, Maymana*”, s. 180.

²⁶⁷ Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 365.

²⁶⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 23; Hüseyin Salman, “*Tohâristan*”, *TDVİ*, C.XLI, s. 214; W.Barthold, “*Tohâristan*”, *İA*, C. XII/I, s. 399.

ticari kaynakları olmuştur.²⁶⁹ Bölgede yıllarca hakim olan Budizm inancı Selçuklular devrinde Çağrı Bey'in burayı fethetmesinin ardından kurulan medreseler sayesinde etkisini yitirmeye başlamıştır.²⁷⁰ Selçuklular zamanında fıkıh alanında dersler veren Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed el-Belhî (ö. 1153) bu şehirde doğmuştur.²⁷¹ Tohâristan geniş bir bölgeyi kapsadığı için pek çok şehri vardır. Arhen, Bağlân, Enderâb, Hulm, Kâh, Mezr, Raven, Sekelkend, Simincân, Tâlekân ve Velvâlic bu şehirlere örnektir.²⁷²

1.10. Arhen (أَرْهَنْ)

Tohâristan'ın köylerinden biridir.²⁷³

1.11. Bağlân (بَغْلَان)

Belh'in Tohâristan bölgesinde yer alan, iyi gelişmiş, uygar, ticari anlamda gelişen, dükkanları olan bir şehirdir. Kaynaklarda nehirleri, ağaçları çokça olduğu için yeşil ve güzel bir belde olarak geçmektedir.²⁷⁴

1.12. Enderâb (أَنْدَرَاب)

Dördüncü iklim kuşağında Belh bölgesine bağlı Tohâristan'ın bir şehridir. Gazne ve Belh arasında yer almaktadır. İçerisinde bol miktarda gümüş bulunan Penchîr dağına yakın olduğu için ticaretlerinde gümüş para kullanmışlardır.²⁷⁵

1.13. Hâst (خَاسْت / خَاسْت)

Günümüzde Afganistan'da Hâce-i Cişt denilen mevkide bulunmaktadır. Belh bölgesi içerisinde Enderâb şehrine yakın küçük bir şehirdir.²⁷⁶

²⁶⁹ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 131.

²⁷⁰ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Divan Yayınları, Ankara 2011, s. 50, 52, 70; C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 160.

²⁷¹ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 279.

²⁷² İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, s. 483.

²⁷³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, s. 52.

²⁷⁴ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, s. 485; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, s. 468; Ebü'l-Fidâ, *Coğrafyası*, s. 349.

²⁷⁵ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, s. 483; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, s. 260; Ebü'l-Fidâ, *Coğrafyası*, s. 360.

²⁷⁶ Yâkût eHamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, s. 338; Ebü'l-Fidâ, *Coğrafyası*, s. 360; C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 25.

1.14. Hulm (خُلم)

Günümüzde Afganistan'ın kuzeyinde bulunan Taşkurgan ilçesinin eski adıdır.²⁷⁷ Tohâristan'a bağlı olan bu şehrin batısında Velvâlic şehri olup aralarında iki günlük mesafe vardır. Simincan ile iki günlük, Belh'in merkezi ile on fersahlık²⁷⁸ mesafe vardır. Küçük bir şehir olmasına rağmen buraya bağlı pek çok köy vardır. Bahçeleri, şelaleri ve derin dereleri vardır. Yaz aylarında rüzgarlı bir havası olsa da genel olarak güzel bir havaya sahip olduğu için çiftlikleri ve buralarda yetişen mahsülleri çoktur.²⁷⁹

1.15. Râven (راون)

Dördüncü iklimde olan Tohâristan'a bağlı küçük bir şehirdir.²⁸⁰

1.16. İskilkend (إسكلكند)

Belh Tohâristan'ına bağlı küçük bir şehirdir. Dördüncü iklimde yer alır. Köyleri ve hayratı çoktur. Bazı kaynaklarda başta yer alan hemze düşer ve Sekelkend diye okunur.²⁸¹

1.17. Simincân (سمينجان)

Dördüncü iklimde Tohâristan'a bağlı küçük bir şehirdir.²⁸² Çok fazla akarsuyu vardır bu sayede iyi meyveler yetiştirmişlerdir. Üzüm, incir ve şeftali bu meyvelerden bazılarıdır.²⁸³ Şehirde önemli ticarethaneler ve kerpiçten surlar vardır.²⁸⁴ Bu şehre nisbet edilen Muhammed b. el-Hüseyin es-Simincânî (ö.1110) Selçuklular zamanında yetişmiş Horasan ve Maverâünnehir topraklarında hayli meşhur olan bir fakihtir.²⁸⁵

²⁷⁷ V. F. Büchner, “Hulm”, İA, C. V/I, s. 583.

²⁷⁸ Fersah, özellikle Eski Türk devletlerinde kullanılan bir ölçü birimidir. 1 fersah= 3 mil= 5,985 km'ye denk gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Yusuf Halaçoğlu, “Fersah”, TDVİ, İstanbul 1995, C. XII, s. 412.

²⁷⁹ İdrîsî, Nüzhetü'l-müşâtâk, s. 483; Yâkût, Mu'cemü'l-büldân, II, s. 365.

²⁸⁰ İdrîsî, Nüzhetü'l-müşâtâk, s. 483; Yâkût, Mu'cemü'l-büldân, II, s. 598; Ebü'l- Fidâ, Coğrafyası, s. 366.

²⁸¹ Yâkût, Mu'cemü'l-büldân, I, s. 365; Ebü'l- Fidâ, Coğrafyası, s. 365.

²⁸² Yâkût, Mu'cemü'l-büldân, III, s. 252; Ebü'l- Fidâ, Coğrafyası, s. 365.

²⁸³ H. M. Kazvînî, Nüzhetü'l-kulûb, s. 155,156.

²⁸⁴ İdrîsî, Nüzhetü'l-müşâtâk, s. 484.

²⁸⁵ C. Piyadeoğlu, Horasan, s. 273.

1.18. Tâlekân (طَائِقَان / طَائِقَان)

Toharistân'a bağlı olan bu şehir aynı şekilde yazılan Kazvin'e bağlı olan Tâlekân şehri ile karıştırılmaması için bazı kaynaklarda Tâyekân olarak yazılsa da çoğunlukla Tâlekân yazılışı kullanılmıştır.²⁸⁶

Toharistân bölgesinin dörtte bir nüfusunu kapsayan en büyük şehri olup Mervu'r-rûz ve Belh arasındadır.²⁸⁷ Merkezi, dağların arasında bir düzlükte olup bazı köyleri dağın üzerindedir. Bazı kaynaklarda suyunun çok olmasının aksine bağ ve bahçesinin az olduğu bazıları ise bahçesinin bolluğundan kaynaklı tahılının ve meyvesinin çok olduğu kaydedilmiştir. Suru ve binaları topraktan yapılmış mamur bir şehirdir. Ticari alanda gelişmiş pek çok alanda üretim yapan büyük bir pazara sahiptir.²⁸⁸

1.19. Bezehşan (بَذْهَشَان)

Dördüncü iklimde yer alıp çok fazla köyü bulunan bir şehirdir.²⁸⁹ Konum olarak Amuderya'nın sol sahili boyunca²⁹⁰, Belh şehrinin güneyinde Toharistan bölgesinin sonunda yer almaktadır.²⁹¹ Kaynaklarda Türk devletlerine bitişik bir şehir olduğu ifade edilmektedir. Bu şehrin dağlarından pek çok değerli taş çıkarılmaktadır. En çok 'Bedizehr' denilen yakuta benzer bir taş çıkarılmıştır. Kerpiçten yapılmış çok farklı bir kalesi vardır, insanlar onun gibisini görmediğini ifade etmiştir.²⁹² Bezehşan çevresinde çok fazla nehir olduğu için suyu bol olup ağaçlık alanları çoktur. Pazarları, hanları, hamamları ve ticarethaneleri olan imar edilmiş bir şehirdir.²⁹³ Bazı kaynaklarda Cirm ve Velvâlic'in bu bölgeye bağlı şehirler olduğu ifade edilmiştir.²⁹⁴

1.20. Cirm (جَرَم)

²⁸⁶ Ebü'l- Fidâ, *Coğrafyası*, s. 358.

²⁸⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 6; CI. Huart, "*Tâlekân*", *İA*, C. XI, s. 694.

²⁸⁸ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, s. 484,486; H. M. Kazvinî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 156.

²⁸⁹ Ebü'l- Fidâ, *Coğrafyası*, s. 366.

²⁹⁰ W. Barthold, "*Bedahşan*", *İA*, C. II, s. 435.

²⁹¹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, s. 483.

²⁹² Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, s. 360.

²⁹³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, s. 487.

²⁹⁴ W. Barthold, "*Bedahşan*", s. 435.

Dördüncü iklimde bulunan Bedehşan bölgesinin içerisinde Velvâlic'in ötesinde bulunan bir şehirdir.²⁹⁵

1.21. Velvâlic (وَلَوَالِج / وَرَوَالِيز)

Dördüncü iklimde²⁹⁶ Tohâristan'a bağlı Bezehşan bölgesinin bir şehridir.²⁹⁷ Tohâristan bölgesinin büyük şehirlerinden olduğu için kendisine bağlı pek çok köyü olduğu kaydedilmektedir. Bolca suyu, kaleleri ve pazarları olan bir şehirdir. Halkı ticaret ile uğraşmıştır.²⁹⁸ Selçuklular döneminde yaşamış olan Hanefi fıkıh alimi Ahmed el-Velvâlicî (ö.1048) ve Ebu'l-Feth Zâhiruddîn Abdurreşîd b. Ebû Hanîfe Abdurrezzâk el-Velvâlicî (ö.1146) bu şehre nisbet edilir.²⁹⁹

1.22. Bâmiyân (بَامِيَان)

Dördüncü iklimde³⁰⁰, Belh'in batı kısmında yer alan bir şehirdir. En önemli ticaret yollarından birinin geçtiği vadi üzerinde kurulmuştur. Bu da ticari açıdan önemini artırmıştır.³⁰¹ Nehirleri, suları, pazarları, ticarethaneleri, imaretleri ve bir tane büyük mescidi vardır. Kâbul, Beşgûrgand, Sekavend, Fervan ve Gazne şehirlerinin buraya bağlı olduğu bilinmektedir.³⁰² Kaynaklarda esas şehrin dağ üzerinde kurulduğu bu yüzden bostanlarının olmadığı ve meyveyi dışardan getirdikleri ifade edilmektedir.³⁰³ Sağlam bir kalesi ve küçük bir başkenti vardır. Şehirde dikkatleri üzerine çeken büyük ihtişamlı bir yapı vardır. Sütunları göğe kadar yükselir ve üzerlerine Allah'ın yeryüzünde yaratmış olduğu kuşların resimleri nakşedilmiştir. İçerisinde taştan yapılmış isimleri Sercbet ve Hankbet olan büyük putları bulunmaktadır. Bâmiyân ile Belh arası 10 merhaledir.³⁰⁴

1.23. Huttelân (الْخُتْلَان / الْخُتْل)

²⁹⁵ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldân**, II, s. 129; Ebü'l- Fidâ, **Coğrafyası**, s. 366; H. M. Kazvînî, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 151.

²⁹⁶ Ebü'l- Fidâ, **Coğrafyası**, s. 365.

²⁹⁷ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldân**, V, s. 375.

²⁹⁸ İdrîsî, **Nüzhetü'l-müşâtâk**, s. 483, 484.

²⁹⁹ C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 268, 278.

³⁰⁰ Ebü'l- Fidâ, **Coğrafyası**, s. 363.

³⁰¹ W. Barthold, "**Bâmiyân**", **İA**, C. II, s. 296.

³⁰² İdrîsî, **Nüzhetü'l-müşâtâk**, s. 485, 486.

³⁰³ Ebü'l- Fidâ, **Coğrafyası**, s. 363.

³⁰⁴ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldân**, I, s. 330; Z. Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, s. 154.

Kaynaklarda şehrin ismi Hatlan, Huttel ve Huttelân olmak üzere üç farklı şekilde yazılmış olsa da en yaygın kullanım Huttel'dir.³⁰⁵ Dördüncü iklimde yer alan bu şehir Ceyhun nehrinin yukarı kısmında Vahşab ve Bedehşan nehirlerinin arasında kurulmuştur.³⁰⁶ Şehre bağlı iki nahiye dışında şehrin geri kalanı düz bir alan üzerindedir.³⁰⁷ Şehrin içinden pek çok nehir geçtiği için ağaçlık ve çok verimli toprakları vardır.³⁰⁸ Tahıl, pamuk ve üzüm gibi ürünler bu topraklarda rahatlıkla yetiştirilmiştir.³⁰⁹ Kaynaklarda Huttel'in meşhur Türk beldelerinden biri olduğu ifade edilmiştir.³¹⁰ Uzun zaman meşhur beldelerden olsa da Selçuklular devrinden sonra yavaş yavaş tahrip edilmeye başlanmıştır.³¹¹ Bu şehre nisbet edilen Ebu'l-Fazl el-Hutteli (ö.1061) hadis ile uğraşmış daha sonraları tasavvufa yönelerek ilk sufi müelliflerden biri olmuştur.³¹²

1.24. Mezer (مذر)

Dağlardan uzakta düzlükte inşa edilmiş küçük bir şehirdir. Mezer'den Belh'e 6 merhaledir. Mu'cemü'l-büldân da Belh'e bağlı bir köy olduğu ifade edilmektedir.³¹³

1.25. Kâh (كه)

İmar edilmiş küçük bir şehirdir. Pazarları ve binaları vardır. Burdan Bamiyan'a 3 merhaledir.³¹⁴

- Hakkında pek bilgi bulunmayan Belh'e bağlı köyler ve küçük şehirler: Bârsân (بارسان), Basibyan (باسبيان), Beharizetu (بَهَارِزَةُ), Berevân (بروان), Berugan (بِرُوفَان), Burcumin (بُرْجُمِين), Cehuzan (جَهْوَذَان), Cehuzank (جَهْوَذَانِك), Cubinabaz (جُوبِنَابَاذ), Curcesar (جُرْجَسَار), Dârzenkâ (دَارْزَنكَا), Eşendu (أَشْنَدُ), el-Fur (الْفُور), Gubaziyan (قُبَاذِيَان), Gûrvend (غُورْوَند), Habenk (خَبْنَك), Hareban (خَارِبَان), Harurenç (خَرُورَنْج), Harven (حَرُون), Hevza (هَوْظَه), Hurun (مَارْمُل), Hurremabaz (خُرْمَابَاذ), İstanetu (إِسْتَانَةُ), Keberserâ (كَبِرْسَرَا), Kut (قُوط), Marmul (مَارْمُل), Masend (مَاسَنْد), Melberan (مَلْبَرَان), Mencur (مَنْجُور), Mestinan (مَسْتِينَان), Nug (نُوق), Rubun

³⁰⁵ W. Barthold, "Huttel", *IA*, C. V, s. 155.

³⁰⁶ Ebu'l- Fidâ, *Coğrafyası*, s. 360.

³⁰⁷ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, s. 487.

³⁰⁸ Ebu'l- Fidâ, *Coğrafyası*, s. 360.

³⁰⁹ H. M. Kazvîni, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 155.

³¹⁰ Z. Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s. 523.

³¹¹ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 23, 24.

³¹² C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 321-322.

³¹³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, s. 485; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 89.

³¹⁴ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, s. 485.

(رُؤْب), Sanu (سَان), Sermenkân (سرمنكام), Şabuhar (شَابُهار), eş- Şarik (شَارِك), Şamistiyan (شَامِسْتِيَان), Şaziyah (الشَّاذِيَاخ), Şenabaz (شَنَابَاذ), Tellu Belh (تَلُّ بَلْخ), Timu (تِيْم), Uvberu (أُؤْبَرُ), Vahş (وَحْش), Zubilazen (زُوبِيلَاذَان), Zurhiyan (زُرْحِيَان),

2. Herat (هراة)

Günümüz Afganistan'ının kuzeyinde kurulmuş olan Herat, dördüncü iklimde yer almaktadır.³¹⁵ Horasan'ın ana şehirlerinden biri olup meşhur ve büyük bir şehirdir. Herat adı eski Farsça kitabelerinde Haravia, Grekçe metinlerde ise Aria, Areia olarak geçmektedir.³¹⁶ Yakut el-Hamevi bu büyüklüğü şöyle ifade etmiştir; “Horasan’da iken ondan daha büyük, daha güzel, daha lüks ve daha kalabalık bir şehir görmedim.”³¹⁷ Herat’ın kuruluşu çok eski dönemlere dayanır ne zaman kurulduğu tam net olmasa da bazı kaynaklarda Büyük İskender zamanında kurulmuş olabileceği ifade edilmiştir.³¹⁸ Büyük İskender, Çin seferine giderken doğu ülkelerine gelmiş ve buradaki kavimlerin her birine şehirlerini korumaları için ölçüleri belirlenen bir sur inşa etmelerini emretmiş ve karşılığında kendilerine ücretini vereceğini söylemiştir. Büyük İskender sefer dönüşünde Herat’a gelmiş ve şehrin imarını beğenmeyerek halkıyla alay etmiş ve onlara ücretlerini vermekten vazgeçmiştir.³¹⁹

İslâm fetihlerinden hemen önce bölgede Akhunlar yer almaktaydı. Herat’ın İslâm hakimiyetine geçişi Hz. Osman döneminde olmuştur. Ahnef b. Kays önderliğindeki ordu, Herat’a gelerek 652’de burayı fethetmiştir.³²⁰ Sulh yoluyla alınan Herat, Emeviler dönemindeki iç karışıklıklar dolayısıyla yeniden müslümanların elinden çıkmıştır. İç karışıklıklar sonrası kurulan Abbasi Devleti de Horasan üzerinde hakimiyet sahası oluşturmaya başlamıştır. Bu amaçla, 767’de Herat fethedilmiş ve buraya valiler atanmıştır. Abbasilerin ardından bölgede sırasıyla Tâhirîler ve Saffârîler hakimiyet kurmuştur. Uzun sürmeyen bu hakimiyetler yerini Sâ mânî idaresine bırakmıştır.

³¹⁵ H. M. Kazvîni, *Nüzhetü’l-Kulûb*, s. 152; Ebu’l- Fida, *Coğrafyası*, s. 355

³¹⁶ R. Uslu, “*Herat*”, s. 215.

³¹⁷ Yâkût, *Mu’cemü’l-büldan*, V, s. 396-397; Aynı zamanda şehrin büyük, güzel ve mamur olduğunu bildiren diğer bir kaynak da Z. Kazvîni’nin *Âsârü’l-bilâd* adlı eseridir. Bkz. Z. Kazvîni, *Âsârü’l-bilâd*, s. 481.

³¹⁸ Z. Kazvîni, *Âsârü’l-bilâd*, s. 481; H. Kazvîni, *Nüzhetü’l-Kulûb*, s. 152; Zeki Velidi Togan, “*Herat*”, *İA*, C.V. I., s. 429.

³¹⁹ Yâkût, *Mu’cemü’l-büldan*, V, s. 396; Z. Kazvîni, *Âsârü’l-bilâd*, s. 481.

³²⁰ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil II*, s. 611.

Sâmânîler Horasan'a vali olarak Gazneli Sebük Tegin'i tayin etmişler ve artık bölgede Türk hakimiyeti başlamıştır.³²¹

Gazneliler yavaş yavaş bölgenin tamamını ele geçirerek Sâmânîler'i bölgeden uzaklaştırmıştır. Bu durumdan rahatsız olan Sâmânîler, Herat'ı geri almak için girişimlerde bulunsalar da Gazneliler karşısında başarılı olamamışlardır. Sultan Mahmud bölgeyi valileri aracılığıyla yönetmiştir. 1031'de Horasan bölgesine küçük çaplı akınlar yapan Selçuklular, Gazneliler karşısında tutunamayarak geri dönmüşlerdir. Daha sonra 1037-1038 yıllarında Selçuklular Gazneli Mesud'un Hindistan'da olmasını fırsat bilerek Herat ve çevresini kuşatmışlardır.³²²

Selçuklular buradaki Gazneli subaşısını itaat altına almış ve Herat'a hakim olmuşlardır. Gazneliler ile Selçuklular arasında meydana gelen 1040 Dandanakan Savaşında Gazneliler'in mağlup olmasıyla Selçuklular tüm Horasan'a hakim olmuşlardır. Sîstân ve Herat hakimiyeti de Selçuklu ailesinden olan Musa Yabgu'ya verilmiştir.³²³ 1041'den 1049'a kadar Herat ve çevresi yeniden Mevdûd önderliğindeki Gazneliler'in eline geçmiştir. Selçuklular bu süre zarfında her yıl Herat'ı almak için akınlar düzenlediyse de başarılı olamamışlardır. Herat, Sultan Alparslan zamanında yeniden Selçuklu hakimiyetine dahil olmuştur.³²⁴ Sultan Alparslan zamanında Herat'ta idareyi elinde bulunduran Mikail Yabgu yeğeni Alparslan'a karşı isyan faaliyetlerinde bulununca Sultan büyük bir orduyla harekete geçmiş ve şehri teslim almıştır.³²⁵ Herat'taki Selçuklu hakimiyeti 1157 Sultan Sencer'in ölümüne kadar devam etmiştir. Sultan Sencer'in ölümüyle bölgenin hakimiyeti artık Oğuzlar'ın eline geçmiştir.³²⁶

Şehrin çevresinde sağlam bir sur ve burdan başka şehirlere açılan dört kapısı vardır.³²⁷ Bu kapıların hepsi ahşaptan sadece saray kapısı demirdendir. Saray kapısı şehrin Belh'e çıkan kuzey yönünde yer almaktadır. Şehirde imar edilmiş bir cami ve onun çevresinde kurulu pazarlar vardır. Bu mescit güzel bir yapıya ve büyük bir avluya sahiptir,

³²¹ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil VII**, s. 419; R. Uslu, "Herat", s. 215.

³²² İbnü'l-Esir, **el-Kâmil VIII**, s. 68-69.

³²³ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil VIII** s. 83-84; Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", **TDVİ**, C. VIII, s. 456-457

³²⁴ R. Uslu, "Herat", s. 216.

³²⁵ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil VIII**, s. 232.

³²⁶ R. Uslu, "Herat", s. 216.

³²⁷ H. M. Kazvînî, **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 152.

caminin kible tarafında bir hapisane yer almaktadır.³²⁸ Caminin büyüklüğü dolayısıyla şehirde ilim faaliyetleri gerçekleşmiş, pek çok müslüman fakih ve alim yetişmiştir.

Selçuklular Döneminde yaşamış olan fakih Ebu'l-‘Asım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Herevi (ö. 1066) , fıkıh ve tarih alanında kendini iyi geliştirmiş bir imam olan Ebû Tâhir Ömer b. Abdülazîz b. Ahmed b. Yusuf el-Herevî (ö. 1071), döneminin en büyük fakihlerinden biri olan Ebû Sa'd Muhammed b. Nasr b. Mansûr el-Kadı el-Herevi (ö. 1126) ve Selçuklu şairi olarak anılan El-Hakîm Ebu'l-Mehâmed Mahmûd b. Ömer el-Herevî buraya nisbet edilir. Ayrıca buraya nisbet edilen önemli diğer bir isimde Hâce Abdullah Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Herevî (ö. 1089) dir. Tefsir, kelam, hadis, usûl ve tarih konularında çalışmalar yapan bir alimdir. Selçuklular döneminde yaşamış olup başlarda görüşlerinden dolayı halk tarafından sürekli şikayet edilmiştir. Fakat daha sonraları görüşlerinin doğruluğunu kanıtlayınca itibarı artmıştır. Halife tarafından hediye gönderilen bir alim olmuştur.³²⁹ Şehrin ahalisinin Sünni olduğunu kaydeden kaynaklar bulunmaktadır.³³⁰

Herat'ın çevresinde kaynağı bol olan birçok nehir bulunmaktadır. Bunlardan biri de şehrin içinde yer alan Herîrûd nehridir. Bu nehrin suları, şehrin pek çok noktasına su kemerleri vasıtasıyla taşınmıştır. Herat'ın ana kaynak suyu Merv kaynağının yakınından çıkmaktadır. Bu su Herat'ın zirvesine kadar dağlardan geçip daha sonra Bûşenc'den geçerek aşağıya doğru yol alır aynı zamanda Serahs ve köylerine de yetişmektedir. En son Hoşkerud olarak bilinen nehriyle birleşir.³³¹ Suların bolluğu sayesinde verimli topraklara ve meyve bahçelerine sahip olan şehirde pek çok bostan bulunmaktadır.³³² Suyun kaynağının bulunduğu yerde çeşitli bitkiler yer almaktadır.³³³ Aynı şekilde suyun bolluğundan kaynaklı şehirde 324 adet değirmen taşı bulunduğu kaynaklarda ifade edilmektedir.³³⁴ Buna ek olarak rüzgar ile çalışan değirmenler de kaydedilmiştir.³³⁵ Herat'ta yetişen kuru kayısı, kuru üzüm gibi yiyecekler, farklı çeşitlerde kumaşlar ve

³²⁸ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, I, s. 470; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 595.

³²⁹ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 269, 270, 274, 302, 324-325.

³³⁰ H. M. Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 152; Z. V. Togan, “*Herat*”, s. 430.

³³¹ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 594-595.

³³² Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, V, s. 396; Z. Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s. 481; el-Bağdadi, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, s. 1455; Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 355.

³³³ Z. Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s. 481.

³³⁴ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 595.

³³⁵ Z. Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s. 482.

gümüş yemek kapları bulunmaktaydı. Öyleki burada yetişen her ne varsa Herat'tan çevre şehirlere gönderilmiştir.³³⁶

Şehre 3 fersahlık mesafede bulunan Horasanabad mevkiinde bulunun emîrin sarayı, şehrin ve kalenin dışında yer almaktadır. Kale Herat'ın batısında Bûşenc yolu üzerinde bulunmaktadır.³³⁷ Herat'ın yakınlarındaki dağın tepesinde Sereşk adında bir ateşgede yer almaktadır.³³⁸ Herat'a bağlı 400 köy olduğu bilinmektedir.

2.1. Bâdgîs (بادغيس)

Horasan'da dördüncü iklimde Herat ve Serahs arasında yer alan bir şehirdir.³³⁹ Kaynaklarda asıl adının Farsça “çok rüzgarlı yer” anlamına gelen “Bâzhîz” olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra Arapçalaşarak Bâdgîs şeklinde söylenmiştir.³⁴⁰ Kendisine bağlı pek çok küçük beldesi, köyü olan bu şehirde bolca fıstık ağacı vardır. Her sene burada yetişen fıstık mahsulünden başka şehirlere gönderilir ve oralardaki halklar bu fıstıklardan satın alırlardı. Bu yüzden büyük bir geçim kaynağı olmuştur.³⁴¹

2.2. Bamein (بامنين)

Herat'a bağlı Bâdgîs nahiyesinde bir kasabadır.³⁴²

³³⁶ Z. Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 482; ayrıca H. M. Kazvînî eserinde bu bölgede yetişen kuru üzümlerden ve iyi kavunlardan da bahsetmektedir. Şehrin havasının ılıman olduğunu, şehirde hamamların, manastırların, kiliselerin ve pek çok dükkanların da yer aldığını bildirmektedir. Bkz. H. M. Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 152.

³³⁷ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 595.

³³⁸ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 595; H. Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 152; Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 355; Z. V. Togan, “*Herat*”, s. 430.

³³⁹ Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 355.

³⁴⁰ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 318.

³⁴¹ H. M. Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 153; W. Barthold, “*Bâdgîs*”, *İA*, C. II, s. 192.

³⁴² Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 330.

2.3. Hucistan (خُجُستان)

Bâdgis bölgesinde Herat dağında yer alan bir köydür.³⁴³

2.4. Bebne (بَبْنَة)

Bağşur ve Herat arasında Bâdgis nahiyesine bağlı bir kasabadır. Bebne veya Bevn şeklinde isimlendirilmiştir. Herat ile arasında iki merhale vardır.³⁴⁴

2.5. Kalevun (كَالُون)

Bâdgis ve Herat arasında güçlü bir kaleye sahip olan bir kasabadır.³⁴⁵

2.6. Kâberûn (كَابِرُون)

Kalevun ile arasında üç mil olan bir şehirdir. Su ihtiyaçlarını kuyulardan ve yağmurlardan karşılarlar. Ekinlere, koyunlara ve çokça ineğe sahiptirler.³⁴⁶

2.7. Cebelü'l-Fidde (جَبَلُ الْفِضَّة)

Bâdgis'e bağlı, dağın tepesinde kurulan bir şehirdir. Dağın tepesinde çok faydalı madenler olduğu için böyle isimlendirilmiştir.³⁴⁷

2.8. Kûfe (كُوفَا)

Bâdgis'e bağlı bir şehirdir.³⁴⁸

2.9. Dihistan (دِهستان)

Bâdgis' bağlı nahiyelelerden biridir.³⁴⁹ Geniş bir alana kurulmuş binaları kerpiçten yapılmıştır. Dağın arkasında kurulduğu için suyu bol olsada bahçeleri ve bağları çok azdır. Daha çok hayvancılık ile ilgilenmişlerdir.³⁵⁰

³⁴³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 347.

³⁴⁴ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 334, 512.

³⁴⁵ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, IV, s. 432.

³⁴⁶ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 475.

³⁴⁷ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 474.

³⁴⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, IV, s. 489.

³⁴⁹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 492; H. M. Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 153.

³⁵⁰ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 474.

2.10. Kuh (كوه)

Bâdgis'e bağlı, çöl içerisinde yer alan küçük bir şehir olup pazarları ve güzel binaları vardır.³⁵¹

2.11. Ğanabaz (غناباذ)

Bâdgis'e bağlı şehirlerden biridir. Ticarethaneleri, bahçeleri var olup ekinlerinin verimi yağmur yağışına bağlıdır.³⁵²

2.12. Cazeva (جانوا)

Şehrin büyüklüğü, binaların şekli açısından Ğanabaz ile benzer olan Bâdgis şehirlerinden biridir.³⁵³

2.13. Bâşân (باشان)

Herat'a bağlı küçük ve iyi bir şehir olup pazarları ve ticarethaneleri vardır.³⁵⁴

2.14. Bağşur (بَغْشور)

Herat'a bağlı dördüncü iklimde olan bir şehirdir.³⁵⁵ Büyüklük açısından Bûşenc'e benzemekte olup çölün ortasında yer almaktaydı. Su ihtiyacını kuyulardan ve yağmur sularından karşılamaktaydılar. Çölde yer alsada havası ılıman olup bostanlarından güzel mahsuller çıkmaktaydı. Bu yüzden Bağ (بغ) olarak da isimlendirilmiştir.³⁵⁶ Kaynaklarda konum olarak Herat ve Mervu'r-rûz arasında yer aldığı belirtilmektedir.³⁵⁷

Kif (كيف) Bağşur'a bağlı bir kasabadır.³⁵⁸

³⁵¹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 474-475.

³⁵² İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 475.

³⁵³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 475.

³⁵⁴ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 470; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 322.

³⁵⁵ Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 356.

³⁵⁶ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 475; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 467; CI, Huart, "Bağ", *İA*, C. II, s. 194.

³⁵⁷ Z. Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, I, s. 339.

³⁵⁸ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 475.

2.15. Kuncerustak (كُنْجُرُسْتَاق)

Bağşur nahiyesine bağlı büyük bir şehirdir. Bâdgis ve Mervu'r-rûz arasında yer almaktadır. Kaynaklarda buranın Bebné ve Kif kasabalarından büyük olduğunu ifade etmişlerdir.³⁵⁹

2.16. Bûşenc/ Fuşenc (فوشَنْج / بُوشَنْج)

Horasan'a bağlı dördüncü iklimde Herat'ın yarısı kadar olan bir şehirdir.³⁶⁰ Geniş bir düzlükte kurulan bu şehrin suyu Herat nehrinden geldiği için verimli bahçeleri ve çokça ağacı vardır.³⁶¹ Şehrin içinden akan bu su, kemerler ile Serahs'a kadar ulaştırılmıştır. Dağlarında yetişen ardıç ağaçları çok kaliteli olduğu için başka şehirlerde gönderilmekteydi. Bu yüzden kereste ticaretinin merkezi konumunda olmuştur. Şehirdeki binalar tuğla ve alçı ile inşa edildiği için çok sağlam ve görkemli olmaktadır. Hendek ve surlarla şehrin etrafını çevirmişler Herat, Nişâbûr ve Kuhistan'a açılan üç kapı inşa etmişlerdir.³⁶² Selçuklular döneminde yaşamış olan önemli hadis alimi Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman b. Ahmed es-Sâbûnî en-Nişâbûrî (ö. 1057), pek çok fakih yetiştiren Ebu'l-Hasan Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Muzaffer el-Bûşencî (ö. 1071) ve Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Seyyâr el-Bûşencî (ö. 1149) bu şehre nispet edilen önemli alimlerdendir.³⁶³

Erdu (أُرْدُ) Bağun (بَاغُون) Tatabaz (تَاتَابَاذ) Tus (تُوس) Zendecan (زَنْدَجَان) Zave (زَاوَه)³⁶⁴ Bûşenc'e bağlı köyler arasında zikredilir.

2.17. Harkird (خَرْجَرْد / خَرْجَرْد)

Dördüncü iklimde Bûşenc'e bağlı pazarları ve kurulu binaları olan küçük bir beldedir. Suyu az olup bostanları çoktur. Halkının hayvan sürüleri vardır.³⁶⁵

³⁵⁹ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, IV, s. 482; el-Bağdadi, **Merâsidü'l-ittilâ'**, III, s. 1180.

³⁶⁰ H. M. Kazvîni, **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 153; Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 354.

³⁶¹ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, I, s. 508; Z. Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, I, s. 337; Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, I, s. 118.

³⁶² İdrîsî, **Nüzhetü'l-Müştak**, I, s. 463; W. Barthold, "**Bûşenc**", **İA**, C. II, s. 825.

³⁶³ C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 262, 269, 288.

³⁶⁴ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, I, s. 145, 326; II, s.9, 55; III, s. 153, 128.

³⁶⁵ İdrîsî, **Nüzhetü'l-Müştak**, I, s. 463; Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, II, s. 357; Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 354.

2.18. Ferkird (فَرْكِرْد)

Harkird gibi dördüncü iklimde Bûşenc'e bağlı bir şehirdir. Harkird'den küçük, suyu az, bostanları çok, büyük bir kalesi, mescidi ve çarşısı olan bir yerdir.³⁶⁶

2.19. Dere (دَرَه)

Herat ve Sicistan arasında Herat bölgesinin sonunda bir beldedir.³⁶⁷

2.20. Ebiverd (أَبِیْوَرْد)

Horasan'da Serahs ve Nesa arasında Herat'a bağlı bir şehirdir. Baverd veya Ebaverd de denilmiştir.³⁶⁸ Merkez şehrinin Meyhene olduğu ifade edilmektedir.³⁶⁹ Kaynaklarda Baverd b. Cuderz'in bu şehri kurduğu ve şehrin isminin burdan geldiği ifade edilmiştir. Şehrin su kuyuları kötü koku ve tada sahipti. Bu şehirden pek çok ilim ehli çıkmıştır.³⁷⁰ Büyük Selçuklular devrinde yetişmiş olan şair ve edip Ebu'l Muzaffer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Ümevi el-Muâviye el-Ebiverdi (ö. 1113)³⁷¹ ve Nizamiye Medreselerinde eğitim görmüş felsefe, kelam, edebiyat, astronomi ve astroloji alanlarında bilgi sahibi olan Enverî, Evhadüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. İshak el-Ebîverdî (ö. 1189)³⁷² buraya nisbet edilen alimlerdendir.

Kaynaklarda Ebîverd'e bağlı şehirler şöyledir; Belhan (بَلْخَان), Turegu (طُورَقُ), Kufen (كُوفُنْ), Nasu (نَاسُ).

2.21. Esfizar/İsfizar (اِسْفِزَار)

Horasan'da dördüncü iklimde Herat ve Sicistan arasında yer alan bir şehirdir.³⁷³ Suları ve bahçeleri çok olup meyvelerden üzüm ve nar çok yetiştirilmiştir.³⁷⁴ İsfizar'da birbirine yakın, yüzölçümü olarak yaklaşık oranlarda dört şehir inşa edilmiştir. Bu şehirlerden en büyükleri Küvasan (كُوَأَسَان) olup suları ve bahçeleri çoktur. Kevaran (كُوَارَان)

³⁶⁶ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 463; Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 354.

³⁶⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 453.

³⁶⁸ Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 348.

³⁶⁹ V.Minorsky, "*Ebîverd*", *İA*, IV, s. 5.

³⁷⁰ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 86; Z. Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, I, s. 289.

³⁷¹ Cevat İzgi, "*Ebîverd*", *TDVİ*, C. X, s. 76-77.

³⁷² C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 307.

³⁷³ Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 356.

³⁷⁴ H. Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 152.

) ondan daha küçük bir şehirdir ve ticaret konusunda gelişmiştir. Kûşk (كوشك) iyi kurulmuş bir şehirdir. Ölçü ve binalar açısından Küvasan'a daha çok benzemektedir. Ezresken (ادرسكن) ise bahçeleri, ekinleri ve çokça tatlı suyu olan bir şehirdir.³⁷⁵

Selçuklu Döneminde yaşamış olan fıkıh alimi Ebu'l-Kâsım Mânsur b. Ahmed b. el-Mufasssal b. Nasr el-İsfizârî (ö. 1109) ve matematikçi-astronom Ebû Hâtım Muzaffer b. İsmail el-İsfizârî (ö. 1121) buraya nisbet edilen alimlerdenidir.³⁷⁶

2.22. Haysar (خايسار)

Gazne ve Herat arasında kurulmuş iyi bir şehirdir.³⁷⁷

2.23. Evfe /Evbe (أَوْفَه /أَوْفَه)

Herat'ın içerisinde Herat'ın diğer şehirlerine oranla çok küçük olan bir şehirdir. Ticarethaneleri, kurulu pazarları, bağları, bahçeleri ve topraktan suru vardır.³⁷⁸

2.24. Keruh (كَرُوخ)

Herat'a bağlı dördüncü iklimde yer alan küçük ve medeni bir şehirdir.³⁷⁹ Dağların arkasında bir vadi üzerinde kurulan binaları çamurdan inşa edilmiştir. Suları, çokça bahçeleri, bağları, ağaçları ve camisi vardır. Topraktan inşa edilmiş sağlam bir suru vardır. Bağlarında yetişen kuş üzümleri çok lezzetli olduğu için başka şehirlerde gönderilmiş oralarda da satışı yapılmıştır.³⁸⁰

2.25. Malin (مالن /مالين)

Kaynaklarda bu isimle anılan iki yerden bahsedilmiştir. Biri Nîşâbûr'un Baherz şehrine bağlı bir diğeri ise Herat'a bağlı Malin köyüdür.³⁸¹ Halkı buraya Malan da

³⁷⁵ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 472.

³⁷⁶ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 273, 293.

³⁷⁷ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 470; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 412.

³⁷⁸ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 470, 472; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, I, s. 67.

³⁷⁹ Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 357.

³⁸⁰ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 472; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, IV, s. 458.

³⁸¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, V, s. 44.

demişlerdir. Dördüncü iklimde yer almaktadır. Bahçeleri, bostanları, ve üzüm bağları vardır. Bahçelerini yeşertecek kadar suyu vardır.³⁸²

Hakkında pek bilgi bulunmayan Herat'a bağlı diğer köyler/ şehirler şöyledir:

Azazan (أَزَاذَان) Abseğanu (عَبْسَقَان) Balek (بَالَك) Başinan (بَاشِينَان) Bişkanu (بِشْكَان) Buzyanu (بُزْيَان) Cekkanu (جَكَّان) Cevzegü (جَوَزْغُ) Cubaru (جُوبَار) Cuveybaru (جُويِبَار) Daru Vaşkizan (دَارَوَاشْكِزَان) Derhuşk (دَرْخُشْكَ) Diysan (دِیْسَان) Esfiyzasenc (أَسْفِیْزَاسَنْج) Esterebyan (اِسْتَرِبْیَان) Ferezen (فَرَزَنْ) Ferizen (فَرِیْزَنْ) Fermaniredabaz (فَرْمَانِیْرَدَابَاذ) Ğizanu (غِیْزَان) Ğunduz (غُذُوز) Ğurec (غُورَج) Ğurevanu (غُورَوَان) Ğure (غُورَه) Ğusnanu (غُوسْنَان) Ğuzem (غُوزَمْ) Havzan (حَوْزَان) Huşk (خُشْكَ) Huzabanu (خُذَابَان) Huzanu (خُوزَان) İşkizaban (اِشْكِیْزَابَان) Kufa (كُوفَا) Kufi (كُوفِی) Mârabâd (مَارَابَاد) Merğabu (مَرْغَاب) Melihun (مَلِیْح) Meynan (مِیْنَان) Meyvan (مِیْوَان) Nihu (نِیْه) Nubazan (نُبَاذَان) Nuvebazan (نُوبَاذَان) Rîze (رِزَه) Rîbat-ı Şur (رِبَاطْ شُور) Sefyanu (سَفْیَان) Senedun (سَنْدُون) Senk Serh (سَنْكْ سَرْخ) Sera (سَرَا) Sinc (سِنْج) Şurmin (شُورْمِیْن) Şazemane (شَاذْمَانَه) Şuzebanu (شُوزَبَان) Tiryagu (تِیْرَیَاق) Tizanu (تِیْزَان) Turanu (تُورَان) Usnan (أُسْنَان) Zeğretan (زَغَرَتَان)

3. Merv (مرو)

Günümüzde Türkmenistan sınırları içerisinde yer alan Merv şehri, Horasan'ın başkenti, azametli, en meşhur şehirlerinden biridir ve dördüncü iklimde yer almaktadır.³⁸³ Bazı kaynaklar Merv'in asıl yerini Mervu'-ş-şahcân olarak belirtmiştir. Arapçada kelime anlamı olarak “beyaz çakmak taşı” olarak isimlendirilen Merv şehrinde bunu temellendirecek herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Fakat Mervu'-ş-şâhcân adıyla da bilinen Merv'in bu ismiyle alakalı bilgiler bulunmaktadır. Eş-şahican kelimesi Farsça bir kelime olup anlamı Sultan anlamı gibidir. Çünkü buradaki can ifadesi nefis, ruh ve şah anlamlarına da gelmektedir. Böylece “kralın ruhu” anlamını kazanmaktadır.³⁸⁴

³⁸² İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 472; Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 355.

³⁸³ Batlamyus, *Kitabu'l-Melhemetu* adlı savaş/destan eserinde Merv şehrinin beşinci bölgede yer aldığını bildirmektedir. Şehri sevimli olarak nitelendiren Batlamyus aynı zamanda şehrin hangi dönencede yer aldığını, uzunluğu ve genişliği hakkında da bilgi vermektedir. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, V, s. 112, 113; Z. Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 456; el-Bağdadi, *Merâsidü'l-ittılâ'*, s. III, s. 1262; H. M. Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 156; Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 357.

³⁸⁴ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, V, s. 113; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 532; Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 357.

Orta Asya'nın önemli şehirlerinden birisi olan Merv şehrinin ne zaman kurulduğuna dair kesin bir tarih verilememektedir. Lakin yapılan kazı çalışmalarında şehirde bir tarım hayatının olduğu kanıtlanmıştır. Şehri çevreleyen surların savunma amaçlı yapıldığı da düşünülmektedir.³⁸⁵ Pers Kralı Tahmurasb, Kuhendiz-i Merv'i, Babil'i, İbrayeyn şehrini ve Hindistan'da bir şehri kurmuştur. Şehri çevreleyen surları ise Erdeşir b. İsfendiyar'ın kızı Humay'ın inşa ettirdiğini söylemiş ve şunları da eklemiştir, Tahmursab bu şehri inşa edenlerin ihtiyaçları için bir çarşı ve kalacak yer için bir konak da inşa ettirmiştir.³⁸⁶ Büyük İskender buraya gelerek şehri darü'l-mülük yapmıştır.³⁸⁷

Sasani hükümdarı III. Yezdicerd zamanında İslâm orduları bölgeye gelmiş ve Sâsânîler bu fetih hareketleri karşısında güçsüz kalarak idareyi onlara teslim etmişlerdir. Şehirde İslâm hakimiyetinin başlangıcı Hz. Osman döneminde gerçekleşmiştir. Dönemin Horasan emîri olan Abdullah b. Amir, Merv'e gelerek burayı fethetmiş ve bölgenin ilk camisi olan Beni Mahan'ı inşa ettirmiştir. Stratejik açıdan önemli olan şehir, hakim devletler tarafından idari ve siyasi bir üs olarak kullanılmıştır. Tabi bu önemi şehrin sürekli isyanlarına da neden olmuştur. Muâviye dönemine kadar devam eden karışıklıklar Muâviye'nin Rebi' b. Ziyad'ı Horasan'a tayin etmesiyle son bulmuştur. Farklı dönemlerde Horasan bölgesine tayin edilen valiler bazen Irak genel valisi tarafından bazen de halife tarafından belirlenirdi. Muâviye'nin ölümüyle bölgede yeniden karışıklıklar baş göstermiştir.

Emevi halife olarak seçilen Abdülmelik b. Mervan, Horasan valiliğine Mühelleb b. Ebû Sufre'yi tayin etmiş, bölgedeki karışıklıkları bastırmış ve bundan sonra yönetim uzun bir süre bu ailede kalmıştır.³⁸⁸ Mühelleb zamanında Mescid-i Atik inşa edilmiştir. Emeviler döneminde başlayan iç karışıklıklar devletin idare gücünü azaltmış ve belirli

³⁸⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", **TDVİ**, C. XXIX, s. 221; Ayrıca Bkz.; Yâkût, Mu'cemü'l-büldan'da şehrin kuruluşuyla ilgili şöyle bir hadise anlatılmaktadır: Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sahabilerinden olan Büreyde b. el-Husayb'a Resulullah şöyle buyurmuştur. "Ey Büreyde, benden sonra farklı bölgelere heyetler gönderilecektir. Eğer elçi olarak sen gönderilirsene doğu eyaletinde ol, ardından Horasan heyetine katıl ve toprağına Merv denilen yerde ol. Eğer oraya gidersen şehre in çünkü o şehri Zülkarneyn inşa etmiştir, orada namaz kılmıştır. Oranın nehirleri bereketlidir ve her bir tünelinin başında kıyamete kadar halkı kötülöklere karşı savunan ve kılıcıyla bekleyen melekler vardır." Daha sonra Büreyde sefere çıkarak görevini yerine getirdi, ölene kadar orada yaşadı ve kabri orada bulunmaktadır." Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, V, s. 113; Şehri Zülkarneyn'in inşa ettiğini bildiren diğeri bir kaynak ise Bkz.; Z. Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, s. 456.

³⁸⁶ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, V, s. 113; Z. Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, s. 456; Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 357.

³⁸⁷ H. M. Kazvîni, **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 156.

³⁸⁸ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil IV**, s. 133; O. G. Özgüdenli, "Merv", s. 221.

bölgelerde isyanlara sebep olmuştur. Bu sırada, Abbasi yönetimi ön plana çıkmış ve Emevilerin sahip olduğu yönetim yerlerini tek tek ele geçirmeye başlamışlardır. Abbasilerin ilk ihtilal hareketi Merv şehrinde gerçekleşmiştir. Abbasi Devleti'nin kuruluşunda önemli bir rol oynayan Ebû Müslim-i Horasânî, mevalilerinde içinde bulunduğu 70 bin kişilik bir ordu hazırlayarak Horasan'a doğru yola çıkmıştır. Emevilerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyar, Ebû Müslim'in bölgeye gelişiyle beraber Horasan'dan kaçmıştır.³⁸⁹

Horasan bölgesine Abbasiler tarafından vali olarak atanan Ebû Müslim, buraya büyük ve gösterişli bir cami inşa ettirdi ve bu cami Moğollar tarafından tahrip edilerek yıkılmıştır.³⁹⁰ Halife Me'mun, kendi zamanında Horasan'a hakimdi ve şehrin refah seviyesine ulaşması bu dönemde gerçekleşmiştir. Halife, 813-819 yılları arasında Merv'i başşehir yapmış ve idari, askeri işlerini buradan yönetmiştir.³⁹¹ Me'mun döneminde başlayan iç karışıklıklar sonrası Halife Bağdat'a dönmüş ve Merv'in yönetimini Tâhir b. Hüseyin'e verdi.³⁹² Bu tarihten itibaren Horasan bölgesini Tâhirîler hanedanı yönetmiştir. Fakat Tâhirîler de yönetim merkezlerini Nîşâbûr'a nakledince Merv'i emîrlar ve valiler aracılığıyla yönetmeye devam etmişlerdir. Tâhirîlerden sonra, şehir Sâ mânî hakimiyetine dahil olmuş ve Merv eski önemini yitirmeye başlamıştır. Şehir o kadar gözden düşmüştür ki halk burada kalmayıp göç etmeye başlamıştır. Bu geride kalma dönemi Gaznelilerin hakimiyeti süresince de devam etmiştir.³⁹³

Doğu Horasan bölgesinde yer alan Merv şehri 1038 tarihinden itibaren Selçukluların yönetimine dahil olmuştur. Selçuklu ailesinden Davud 1038'de bölgeye gelerek Merv'i kuşatmış ve bölgeye hâkim olmuştur.³⁹⁴ Gazneliler ile Selçuklular arasında 1040'ta yaşanan Dandanakan muharebesinde galip gelen Selçuklular, Horasan bölgelerinin hakimiyetini ele geçirmiş ve Selçuklu ailesinden her bir emîri bölgelere tayin etmişlerdir. Horasan'ın doğu vilayetlerinin idaresini elinde bulunduran Çağrı Bey ve oğlu Alparslan, Merv'de kendi adlarına sikke bastırdılar. Sultan Alparslan Merv şehrini

³⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* IV, s. 539-540; A. Yakubovsky, "Merv", *İA*, C. VII, s. 775.

³⁹⁰ H. M. Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 156-157; A. Yakubovsky, "Merv", s. 775.

³⁹¹ A. Apak, *İslam Tarihi*, IV, s. 177.

³⁹² A. Apak, *İslam Tarihi* IV, s. 187.

³⁹³ A. Yakubovsky, "Merv", s. 776.

³⁹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* VIII, s. 83.

şehzadeler şehri olarak kullanmış, Melikşah döneminde şehrin surları yenilenmiş ve şehir yine eski refah seviyesine ulaşmıştır.

Sultan Tapar döneminde şehrin yönetimi Sencer'e verilmiş, burada idari ve siyasi faaliyetlerini sürdürmüştür. 1119 Sâve savaşıyla sultan olan Sencer devletin başşehri olarak Merv'i seçmiş ve burayı bir askeri üs olarak kullanmıştır.³⁹⁵ Sultan Sencer'in bu ülkede çok azametli bir hükümranlılığı vardı, yönetimi altında olan başka ülkeler de vardı ancak o burayı diğer ülkelere karşılık seçti, ölünceye kadar orada ikamet etmiştir ve kabri hala ihtişamlı bir kubbeli yapının altındadır. Bu kubbenin penceresi, yakınında bulunan Ulu Cami'ye bakar, kubbenin rengi turkuazdır, yüksekliği tıpkı büyük bir çölde kapatılamayan bir şey gibidir.³⁹⁶

Sultan Sencer döneminde gelişen Merv'de şehrin dışındaki rabazları³⁹⁷ içine alarak yeni surlar inşa edilmiştir. Bu yeni surlarla birlikte Sultan-ı Kal'a yani Yeni Merv meydana gelmiştir. Bu dönemde şehir medrese ve kütüphanelerin sayısının artışıyla bölgenin ilim merkezi haline gelmiştir.³⁹⁸ Şehirdeki kütüphaneleri sayıca fazlaydı. Camideki iki kütüphaneden biri kendisine Aziz ed-din Ebu Bekir Atik Ez-Zencânî veya Atik b. Ebi Bekir denilen kişiye ait olan El-Aziziyye kütüphanesidir. Bu kişi Sultan Sencer'in fakihlerinden idi. El-Aziziyye kütüphanesinde yaklaşık olarak 12.000 cilt kitap bulunmaktaydı. Diğer kütüphane ise El-Kemaliyye olarak adlandırılır. Orada Şerefu'l-Mülk El-Müstevfi Ebi Said Muhammed b. Mensur'un Medresesi'nde bir kütüphane vardır. Hanefi mezhebine mensup olan El-Müstevfi, 1101 yılında burada vefat etmiştir. Nizâmülmülk El-Hasan b. İshak Medresesi'nde bir kütüphane vardır, Es-Semani'nin iki tane kütüphanesi vardır, El-Amidiyye Medresesi'nde başka kütüphane daha vardır, vezirlerden biri olan Mecdülmülk'ün kütüphanesi, Hatuniyye Medresesi'ne mensub Hatuniyye Kütüphanesi ve oradaki Hanakı'nda (evinde) bulunan Zamiriyye Kütüphanesi vardır.³⁹⁹

Sultan Sencer'in Karahıtaylarla girmiş olduğu mücadelede Merv şehri bir süreliğine Harizmşah Atsız'ın eline geçmiş olsa da ertesi yıl yeniden şehri alan Sultan

³⁹⁵ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil VIII**, s. 612; A. Yakubovsky, "Merv", s. 776.

³⁹⁶ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, V, s. 114.

³⁹⁷ Rabaz, içerisinde dükkanlar bulunan sur duvarıdır.

³⁹⁸ O. G. Özgüdenli, "Merv", s. 222.

³⁹⁹ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, V, s. 114.

Sencer, 1153'te Oğuzlara esir düşene kadar 11 yıl daha şehrin hakimiyetini elinde bulundurmuştur. Sencer'in Oğuzlara esir düşmesiyle şehir de yavaş yavaş eski önemini yitirmeye başlamıştır.⁴⁰⁰

Merv şehri, dağlardan uzak kara seviyesinde kurulmuş antik bir kenttir. Bol kumlu ve killi yapıları olan şehir çorak bir arazi üzerinde inşa edilmiştir.⁴⁰¹ Şehirde farklı üç mescid vardır. Birincisi insanların kullanması için Ömer b. Abdulaziz inşa ettirmiştir. İkinci cami el-Atig olarak bilinen yere inşa edildi. Üçüncüsü ise Ebi Cehm meydanına inşa edilmiştir.⁴⁰² Bu camilerden iki tanesinin hanefî ve şafilere özel tahsis edildiği kaydedilmiştir.⁴⁰³ Şehrin suyu birçok kanaldan şehrin yüksek yerlerine kadar taşınmaktadır. Büyük Merv nehri pek çok kola ayrılmaktadır. Bu kollardan biri olan Mergab nehri, Bamiyan dağının kuzey eteklerinden başlayarak köylere ulaşmaktadır. Bu nehir Mervu'r-rûz'a kadar akmaktadır.⁴⁰⁴ Şehirde bulunan bir başka nehir de Razik ve Macan nehirleridir. Razik nehri şehrin ana kapısının önünden akmakta olup halkın su içtiği havuzlarını doldurmaktadır.⁴⁰⁵ Bunlar güzel, büyük iki nehirdir.⁴⁰⁶

Merv topraklarında gösterişli yapılar, pazarlar, bahçeler, konaklama yerleri, hamamlar, güzel parklar ve müstahkem konutlar vardır. Şehrin dört kapısı vardır.⁴⁰⁷ İlk kapı mescidü'l-caminin arkasında, ikinci kapı Sincan kapısı, üçüncü kapı Balin, dördüncü kapı Darmeskan kapısıdır ve bu kapılar Mâverünnehre açılır.⁴⁰⁸ Eski Merv denilen bölgede önemli üç ayrı mekan dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki Gaur Kal'a; Sâsânîler devrindeki Merv şehrinin yeridir. İkincisi Sultan Kal'a VIII. asırda kurulan şehirdir ve burada şehirleşme başlamıştır. Sultan Kal'a Moğollar tarafından tahrip edilmiştir. Üçüncü ve son mevki ise Abdullah Han Kal'anın olduğu yerdir. Bu şehir ise 1409'da Timurlu Şahruh tarafından emîrlarına inşa ettirilmiş olup sınırları çok geniş bir alana

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil IX**, s. 229.

⁴⁰¹ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 532; H. M. Kazvîni, **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 156; Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 357.

⁴⁰² Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 532-533.

⁴⁰³ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, V, s. 114.

⁴⁰⁴ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 532; H. M. Kazvîni, **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 156; A. Yakubovsky, "Merv", s. 774.

⁴⁰⁵ Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 357.

⁴⁰⁶ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, V, s. 114.

⁴⁰⁷ İdrîsî, **Nüzhetü'l-Müşak**, I, s. 476; Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 533.

⁴⁰⁸ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 533.

yayılmıştır.⁴⁰⁹ Konumuz itibariyle bizi ilgilendiren dönemi kapsayan Sultan Kal’a mevkii kuzeyden güneye dört köşeli büyük bir alana sahiptir. Birçok kale ve burca sahip olan şehirdeki surlar 1070-80 yılları arasında Selçuklu Sultanı Melikşah’ın emriyle inşa edilmiştir. Sultan Kal’a şehri iktisadi açıdan da gelişmiştir.⁴¹⁰

Merv tarihin her döneminde ticaret yolu açısından önemli bir mevkide yer almıştır. Bu yüzden Partlar’dan başlayarak en son yerleşik güce kadar inkişaf içinde olmuş ve ticaret kervanları daima buradan hareket etmişlerdir. Sadece ticaret değil sanayi alanında da önemli bir mevkide bulunan Merv şehri hakkında ayrıntılı bilgiler Abbasilerden sonra kaydedilmeye başlanmıştır. Halkın ipekböceği yetiştiriciliği yapması, ipeğin hammadde olarak kullanılması ve buradan diğer vilayetlere aktarılması da bu döneme denk gelmektedir. Pamuk dışında çiftçilik de şehirde gelişme göstermiştir.⁴¹¹

Merv şehrinin havası ılımandır.⁴¹² Burada yetişen iyi karpuzlar ve kuru üzümler farklı ülkelere iletilmekteydi.⁴¹³ Bu karpuzların tohumunun yumurtadan büyük olduğu rivayet edilir. Halk bu karpuzları kurutur, yaş halinden daha tatlı olduğu için kurumuş şeklini daha çok severlerdi. Onu yiyen başka hiçbir nimetten bu kokuyu alamaz, hatta kokusunun günlerce elde kaldığı kaydedilmiştir.⁴¹⁴ Merv’den çokça ipek, ibrişim yetişmekteydi. Oradan kaliteli pamuklar hazırlanırdı ve bunlar aşırı yumuşaktı. Bu pamukların ünü o kadar çoktu ki başka ülkelere taşınarak farklı platformlarda kullanılırdı. Şehrin iki kanalından madenler taşınmaktadır.⁴¹⁵

Selçuklular döneminde yaşamış olan muhaddis Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Muhammed b. Abdülcabbâr el-Mervezî (ö. 1153), fakih Ebu’l-Feth Nâsır b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Mervezî (ö. 1053), Nizâmiye Medreselerinde ders vermiş olan Ebu’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdulcabbar es-Sem’ânî el-Mervezî (ö. 1096), fakih ve vaiz Ebu Bekr Âtik b. Muhammed b. Abdürrezzâk b. Abdûlmelik el-Mervezî (ö. 1150), Şâfi’î mezhebi liderlerinden Ebu’l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed

⁴⁰⁹ A. Yakubovsky, “Merv”, s. 774.

⁴¹⁰ A. Yakubovsky, “Merv”, s. 775.

⁴¹¹ Himyerî, **er-Ravzü’l-mi’târ**, s. 533; A. Yakubovsky, “Merv”, s. 775.

⁴¹² Hamdullah Müstevfi Nüzhetü’l-Kulûb adlı eserinde ise bu şehrin havasının kötü ve kokuşmuş olduğunu, hastalıkların ve hastaların fazla olduğunu kaydetmiştir. Bkz. H. M. Kazvîni, **Nüzhetü’l-Kulûb**, s. 156.

⁴¹³ H. Müstevfi ayrıca bu bölgede yetişen iyi kavunlardan, armutlardan ve bunların da başka vilayetlere aktarıldığından bahsetmiştir. H. M. Kazvîni, **Nüzhetü’l-Kulûb**, s. 157.

⁴¹⁴ Himyerî, **er-Ravzü’l-mi’târ**, s. 533.

⁴¹⁵ Himyerî, **er-Ravzü’l-mi’târ**, s. 533.

el-Fârâhî el-Mervezî (ö. 1069), Ebû Abdullah Abdurrahmân b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî en-Nüveyri (ö. 1101), fakih Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû Sehl el-Mervezî (ö. 1154) ve Merv'in en tanınmış tabip, mühendis ve filozoflarından olan Aynü'z-zaman el-Hasan b. Ali el-Kattân el-Mervezî (ö. 1153) bu şehre nisbet edilen alimlerdendir.⁴¹⁶

3.1. Başan (باشان/ فاشان)

Merv'in köylerinden biridir, kaynaklarda bu yerin ismi Faşan olarak da zikredilir.⁴¹⁷ Şehrin küçük olduğu kaydedilse de odaları ve pazarlarıyla kalabalık bir şehir olduğu da bilinmektedir. Hanları, hamamları ve büyük bir camisi vardır.⁴¹⁸

3.2. Bûrz (بُورْز)

Merv köylerinden biri olarak kaydedilmektedir.⁴¹⁹

3.3. Caverse (جاورُسة)

Merv yakınlarda bir köydür.⁴²⁰

3.4. Cenucird (جَنُوجِرْد)

Merv köylerinden biridir. Acemler ona Kenukird da demişlerdir. Geniş çarşısı, muhkem binaları, büyük bir camisi ve bahçeleri mevcuttur. Bu bahçelerde üzüm bağları da bulunmaktadır.⁴²¹

⁴¹⁶ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 266, 268, 271, 279, 284, 285, 287, 293.

⁴¹⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 322.

⁴¹⁸ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, s. 470, 477.

⁴¹⁹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 381.

⁴²⁰ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 96.

⁴²¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 172.

3.5. Cireng (حيرنج)

Nehrin iki yakasına kurulmuş olan küçük ve sakin bir şehirdir. Sütunları yüksekçe olan yapıları vardır. Bu şehirde kalabalık aileler yaşamaktadır. Büyük pazar yerleri ve zengin tüccarları vardır.⁴²²

3.6. Dandanakan (دُندَانَقَان)

Merv ile Serahs arasında yer alan bir şehirdir. H. 553 senesinde Türklerin bu şehre geldiği ve bu şehirde gerçekleşen savaş sonucunda şehrin tahrip olduğu zikredilmiştir. Şehirde gerçekleşen tahribattan geriye ribat ve bir minare kalmıştır.⁴²³

3.7. Dizeg (دِزَق)

Dört farklı yeri dört farklı isimle ifade eden Merv köylerinden biridir.⁴²⁴

3.8. Fâz (فَاز)

Merv nahiyesinde yer alan bir beldedir.⁴²⁵

3.9. Harak (خَرَق)

Merv nahiyesinde çalılarla dolu büyük bir köydür.⁴²⁶ Selçuklular döneminde yaşamış olan kelam alimi Muhammed b. Ahmed el-Hüseyin b. Ebû Bişr el-Harakî (ö. 1139) ve astronomi alanında değerli eserler kaleme alan Bahâeddîn Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Abdülcebbâr el-Harakî (ö. 1158) buraya nisbet edilmiştir.⁴²⁷

3.10. Hürmüzferre (هَرْمُزْفَرِه)

Havarizm yolu üzerinde Merv nahiyesinde yer alan bir köydür.⁴²⁸ Bahçeleri ve ekinleri olan bir yerdir.⁴²⁹

⁴²² İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, s. 477; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 199.

⁴²³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 477; el-Bağdadî, *Merâsidü'l-ittılâ'*, II, s. 537.

⁴²⁴ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 454.

⁴²⁵ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, IV, s. 229.

⁴²⁶ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 360.

⁴²⁷ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 277, 295.

⁴²⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, V, s. 403.

⁴²⁹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, s. 477.

3.11. El-Karineyn (القرينين)

Merv bölgesinde yer alan bir belde olup dördüncü iklimdedir.⁴³⁰ Bir dönem Mervu’ş-şâhcân bir dönem de Mervu’r-rûz ile ilişkilendirildiği için el-Karineyn adıyla anılmıştır.⁴³¹ Pazarı, camisi, akan suları, bereketli bahçeleri olan müstahkem bir şehirdir.⁴³²

3.12. Küşmeyhen (كُشْمِيَهَن)

Merv’in büyük köylerinden biridir. Merv bölgesinin sonunda çölün yanındadır.⁴³³ İçerisinden büyük bir nehir geçmektedir. Meyve bahçeleri, ağaçları, büyük pazarları, hanları ve hamamları mevcuttur.⁴³⁴

3.13. Mabersam (مَابِرْسَام)

Merv köylerinden biridir.⁴³⁵

3.14. Mervu’r-rûz (مَرْوَالرَّوْذ)

Horasan’da dördüncü iklimde yer alan önemli şehirlerden biridir.⁴³⁶ Nehir üzerinde kurulu olduğu için Farsça “nehir” anlamına gelen “er-rûz” kelimesi isminde kullanılmıştır.⁴³⁷ Serahs ile Mervu’ş-şâhcân arasında yer almakta olup Kasr-ı Ahnef’e bir konak uzaklıktadır.⁴³⁸ Nehir üzerinde kurulduğu için güzel bahçeleri, bostanları ve köyleri vardır.⁴³⁹ Havası ılıman toprağı verimli olup bostanlarında yetişen lezzetli karpuzları pek çok şehre gönderilirdi. Şehrin dört kapısının olduğu ve farklı cemaatler için üç camisi olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁴⁴⁰

⁴³⁰ Ebü’l- Fidâ, *Coğrafyası*, s. 358.

⁴³¹ Yâkût, *Mu’cemü’l-büldan*, IV, s. 338.

⁴³² İdrîsî, *Nüzhetü’l-Müştak*, s. 477.

⁴³³ Yâkût, *Mu’cemü’l-büldan*, IV, s. 463; el-Bağdadî, *Merâsidü’l-ittılâ*, III, s. 1168.

⁴³⁴ İdrîsî, *Nüzhetü’l-Müştak*, s. 476.

⁴³⁵ Yâkût, *Mu’cemü’l-büldan*, V, s. 32.

⁴³⁶ H. M. Kazvînî, *Nüzhetü’l-Kulûb*, s. 158.

⁴³⁷ Yâkût, *Mu’cemü’l-büldan*, V, s. 112.

⁴³⁸ İdrîsî, *Nüzhetü’l-Müştak*, s. 477, 480.

⁴³⁹ Ebü’l- Fidâ, *Coğrafyası*, s. 356.

⁴⁴⁰ Himyerî, *er-Ravzu’l-mi’târ*, s. 533.

Önemli imamlardan biri olan Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. ‘Atâ el-Mervezî (ö. 1141) buraya nisbet edilmiştir. Zeki bir münazaracı olduğu kaydedilmiştir.⁴⁴¹

Mervu’r-rûz geniş bir şehir olduğu için kendine bağlı pek çok köy bulunmaktadır. Kaynaklarda özellikle şu köylerin adı geçmektedir; Eşfurgan (أَشْفُورْقَان), Hevzan (حَوْزَان), Dizeg (دِزَق), Zağul (زَاغُول), Felhar (فَلْحَار), Ketanan (كَتَانَان), Kuzuban (كُوزُبَان).

3.15. Serahs (سرخس)

Horasan’da dördüncü iklimde yer alan Serahs, Nişâbûr ve Merv arasında düzlükte kurulmuş büyük bir şehirdir.⁴⁴² Şehrin içinden belli dönemlerde akan bir nehir var olup bunun dışında başka suları olmadığı için ziraat yağmura bağlı idi. İçecek sularını ise kuyulardan karşılamışlardır. Havası ılıman ve verimli topraklarının çoğunda meralar vardı.⁴⁴³ Şehirdeki binalar kerpiçten inşa edilmiş olup bayındır bir şehirdir. Deve yetiştiriciliği ve dokumacılık halkın en büyük geçim kaynaklarından olmuştur.⁴⁴⁴ Nehir suyu belli dönemlerde azaldığı için ziraati ancak yağmur suları ve kuyu suyu ile yapabiliyorlardı. Bu zirai alanlarda en çok hububat, kavun ve üzüm yetiştiriciliği yapılmış ve bunlarlada ayrı bir geçim kaynağı elde etmişlerdir. Serahs, tarih boyunca pek çok devlete ev sahipliği yapmış olup Dandanakan Savaşından sonra Büyük Selçuklular Devleti’nin sınırları içerisinde kalmış Selçuklu dönemi boyunca Türk şehri olarak anılmıştır.⁴⁴⁵

Selçuklular döneminde yaşamış meşhur fıkıh alimlerinden olan Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 1090), Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali b. Ebû Nasr eş-Şîrezî es-Serahsî (ö. 1135) ve Radiyuddîn Muhammed b. Muhammed es-Serahsî (ö. 1149) bu şehre nisbet edilmiştir.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 277.

⁴⁴² Z. Kazvînî, *Âsârü’l-bilâd*, I, s. 390; H. M. Kazvînî, *Nüzhetü’l-Kulûb*, s. 158; Ebû’l- Fidâ, *Coğrafyası*, s. 354.

⁴⁴³ İdrîsî, *Nüzhetü’l-Müştak*, s. 461; Yâkût, *Mu’cemü’l-büldan*, III, s. 208; Himyerî, *er-Ravzu’l-mi’tar*, s. 316.

⁴⁴⁴ J. Ruska, “Serahs”, *İA*, X, s. 502.

⁴⁴⁵ Yüksel Sayan, “Serahs”, *TDVİ*, C. .XXXVI, s. 539-542.

⁴⁴⁶ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 270, 275, 278.

Serahs'ın pek çok köyü bulunmaktadır. Kaynaklarda özellikle bu köylerin adı geçmektedir; Acingan (أَجْنَقَان), Aluzan (الْوَزَان), Ectiganu (أَجْتِقَان), Endekan (أَنْدَكَان), Bazan (بَازَن), Balucuzecan (بَالُوْجُوْزَجَان), Buğavizcan (بُغَاوِزْجَان), Bilu (بِيلُ), Bivuganu (بِيُوْغَانُ), Cüveyn (جُوَيْن), Hafsabaz (حَفْصَابَاذ), Halid Abaz (خَالِدْأَبَاذ), Haleberzen (خَالْبِرْزَن), Reca (رَجَا), Selmugan (سَلْمُغَان), Şirez (شِيرِز), Ğanadevest (غَنَادَوْسْت), Felku (فَلْكُ), Katanegan (قَطَانَقَان), Kalenduş (قَلَنْدُوش), Kaynan (قَيْنَان).

3.16. Sinan (سِنَان)

Merv köylerinden biridir.⁴⁴⁷

3.17. es-Süsekan / Sevsekan (السَّوْسَقَانُ)

Merv'in merkezinden dört fersah yukarıda çölün kenarında kurulmuş bir köydür.⁴⁴⁸

3.18. Zerk (زَرْق)

Merv köylerinden biri olup nehir üzerine inşa edilmiştir.⁴⁴⁹

3.19. Hâverân (خَاوَرَان)

Dördüncü iklimde yer alan Horasan nahiyelerinden biri olup çokça hayratı, suyu, bolca meyve bahçesi ve verimli mahsülleri vardır.⁴⁵⁰ Çok sayıda ilim adamı buraya nisbet edilmiştir.

3.20. Curabazu (جُرَابَاذ)

Merv köylerinden biri olup halkı buraya “Kerabaz” da demişlerdir.⁴⁵¹

3.21. Cuban (جوبان/كوبان)

⁴⁴⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, III, s. 300.

⁴⁴⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, III, s. 281.

⁴⁴⁹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, s. 477; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, III, s. 137.

⁴⁵⁰ Z. Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, I, s. 360; H. M. Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 157-158.

⁴⁵¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 116.

Merv köylerinden biri olup “Kuban” diye de isimlendirilmiştir.⁴⁵²

3.22. Dubzenu (دُبَزْنُ)

Merv köylerindendir.⁴⁵³

3.23. Delğatan (دَلْغَاتَان)

Merv köylerinden bir köydür. “دلغاتان” da denilmiştir.⁴⁵⁴

3.24. Sinc (سِنْج)

Merv’e bağlı büyük bir köy olup nehrin üzerine inşa edilmiştir. Verimli bahçeleri ve ekinleri vardır.⁴⁵⁵

3.25. Şevval (شَوَال)

Merv’de tanınmış bir köydür. Merv’in diğer bir köyü olan Faşan ile karşılıklıdır.⁴⁵⁶

Hakkında pek bilgi bulunmayan Merv’e bağlı köyler/ şehirler :

Alin (الين) Erzengabazu (أَرْزَنْقَابَذُ) Ersabendu (أَرْسَابَنْدُ) Erve (أَرْوَى) İsfes (إِسْفَس) Eštahevest (أَشْتَاخُوسْت) Uşturce (أَشْتُرْج) İfşireganu (إِفْشِيرَقَانُ) Endagu (أَنْدَاقُ) Endeğan (أَنْدَغَنْ) Engulgan (أَنْغُلْقَان) Babegeranu (بَابَقَرَانُ) Bacehustu (بَاخُوسْت) Baran (بَارَان) Baz (باز) Bağ (باغ) Bağnabaz (بَاغْنَابَذ) Bala (بالا) Baleganu (بَالَقَانُ) Behcevmiyanu (بَحْجُومِيَانُ) Bezisu (بِزِيسُ) Berzenu (بِرْزَنْ) Bursancird (بُرسان چرد) Bermaganu (بِرْمَاقَانُ) Buzmaganu (بُزْمَاقَان) Buznanu (بُزْنَان) Besinetu (بِسِينَةُ) Buşan (بُشَان) Beşbeg (بُشْبِق) Buşvazeg (بُشْوَازَق) Bekirdu (بِکِرْدُ) Belaşcird (بِلَاشْجَرْد) Belcanu (بِلْجَان) Belkiyanu (بِلْکِيَان) Bemlanu (بِمْلَان) Bundukanu (بُنْدُکَان) Bensareganu (بَنْسَارَقَان) Benireganu (بَنْیِرَقَان) Buteh (بوتە) Buzencird (بُوزَنْجَرْد) Buzenşah (بُوزَنْشَاه) Buyenetu (بُویَنَةُ) Beharu (بِهَارُ) Bisan (بیسان) Biymanu (بِیْمَانُ) Turkanu (تُرْکَان) Tilienu (تِلی ان) Tus (تُوت) Tuz (تُود) Tirkan (تیرکان) Cürcesaru (جُرْجَسَار) Curmihanu (جُرْمِیَهَنْ) Cerira (جَرِیرا) Celehbaganu

⁴⁵² Yâkût, **Mu’cemü’l-büldan**, II, s. 176; IV, s. 486.

⁴⁵³ Yâkût, **Mu’cemü’l-büldan**, II, s. 437.

⁴⁵⁴ Yâkût, **Mu’cemü’l-büldan**, II, s. 460.

⁴⁵⁵ el-Bekrî, **Mu’cemü me’sa’cem**, III, s. 759; İdrîsî, **Nüzhetü’l-Müştak**, s. 476; Yâkût, **Mu’cemü’l-büldan**, III, s. 264.

⁴⁵⁶ Yâkût, **Mu’cemü’l-büldan**, III, s. 370.

(جوبار) Cubar (جندفرقان) Cundeferganu (جلفار) Culfaru (جُلخُتْجَان) Culehtucanu (جَلْخَباقان) Cuveybaru (جِيرَمَزْدَان) Ciremezdan (جِيخُن) Cihenu (جِيَّاسِر) Ciyaser (جَوِيَّار) Ciyaser (جِيرَنخَجِير) Cişebur (جَبَاق) Hebagu (جِيشِير) Hertet (خَرَطَط) Husrabaz (خُسَراباد) Husruşah (دُرَبِيَقَان) Durbiganu (داركان) Darekan (خُوجَان) Huveccan (خَمْفَاباد) Hamigabaz (خُسَرُوشاه) Dersinanu (دِيَنَه مَزْدَان) Dinemezdan (الدِّيَنِيَاد) ed-Deynebaz (دِيَشَان) Dişan (دُرْسِينَان) Ramaşah (رِيُوقَان) Riyvegan (رِيَكَنَز) Rikenez (رِيَكَنَج) Rikenc (رُودَبَار) Ruzebar (رُخَان) Ruhhanu (راماشاه) Zareyan (زَمُلُق) Zumulgu (زَغْنَدَان) Zeğendanu (زَرَزَم) Zerzem (زُبُويَّة) Zebuyetu (زاريان) Zareyan Zevalegenc (زَوَالَقَنج) Zulah (زُولاه) Sanganu (سَانَقَان) Sediver (سَدِيُور) Sirv (سِرُو) Segidunc (سُورُمِين) Surmin (سُنْجَان) Sincanu (سَلْمَانَان) Selmanan (سُكُنْدَان) Sukundanu (سَقِيذَنج) Şabur (شَابُور) Şabese (شَابِسَه) Şabere (شَابِرَنج) Şaberenc (شَابَرِآباد) Şaberabaz (شَابَاي) Şabay (سَقِيذَنج) Şavanu (شَمِيل) Şehmil (شَمِيَهَن) Şemihen (شَكْلَان) Şeklanu (شَاوَشَاباد) Şaveşabaz (شَوَان) Şavanu Şirnehecir (طَخْش) Tahşu (صَخْرَاباد) Sehrabaz (صَانَقَان) Saniganu (شِيِي) Şiyyu (شِيرَنخَجِير) Şirnehecir (غُورِيَان) Ğuriyanu (غَلَطَان) Ğeledanu (غَزَق) Ğazegun (غَزَق) Ğargu (عَبْدَان) Abdanu (طُوسَان) Ğavleganu (فَرَنَاباد) Fernabaz (فَرَسَاباد) Fersabaz (فَرَاهِينَان) Ferahinan (فَرَاغَان) Ferağanu (غُولَقَان) Ğavleganu Fervacan (فَلَاكِرْد) Felakird (فُسْتَقَان) Fustugan (فَرِيَانَان) Firyanan (فَرَهَانْجِرْد) Firhazcird (فَرَوَاجَان) Fervacan Felanan (فَنْدِين) Futegu (فَنْدُون) Fendevinu (فَنْجَكَان) Fencekanu (فَلَانَان) Felanan Firuzabad (كُلَاشَكِرْد) Kulaşkird (كَلَخْسَان) Kalehsan (كازِه) Kaze (قَادَس) Kades (فِيْمَان) Fimanu (فِيرُوزَاباد) Firuzabad (كَنْجَكَان) Kencekan (كَمْسَان) Kemsanu (كُلْخُتْجَان) Kulehtucan (كُلْخَباقان) Kelhabagan (كُلَاشَكِرْد) Kuban (مَاحُوان) Mahuvan (مَاحَان) Mahanu (مَاجَان) Macanu (لاكمالان) Lakemalan (كُوبَان) Kuban (مَسُوس) Mesusu (مَسْفَرَا) Mesfere (مُرَيْن) Mureyn (مَاهِيَان) Mahiyan (مالان) Malan (ماسْتِي) Muğnanu (مِيرَمَاهَان) Miremahan (مَهْرَبَانَان) Mihrebanan (مُلْجَكَان) Mulcekanu (مُغْنَان) Muğnanu Heftecird (هُرْمُزْغَنْد) Hüzmüzğand (نَمَكْبَان) Nemekban (نَشْك) Neşku (نافقان) Nafgan (نَارَنَاباد) Keshân (أَشْتَرْمَعَك) Üştürmeğak (تَلَسْتَانَه) Telestane (هُورَقَان) Hevregan (هَفَرَقَر) Heferfer (هَفْتَجِرْد) Mehdiabad (مَهْدِي أَباد) Mehdiabad (كَمْسَحَان)

4. Nîşâbûr (نیشابور)

Horasan'ın dört büyük şehrinden biri olan Nîşâbûr, dördüncü iklimde yer almaktadır.⁴⁵⁷ Şehrin ismiyle ilgili bazı ihtilaflar olduğu da bilinmektedir. Neysâbur⁴⁵⁸,

⁴⁵⁷ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, V, s. 331; ayrıca Yakubi bu konuda şöyle aktarır; kitabındaki bilgiye göre Batlamiyus'un Kitabü'l-Melhemetu adlı eserinde Nîşâbûr beşinci iklimde yer almaktadır. Ama Yakubi kendi genel görüşünü kabul ederek bölgenin dördüncü iklimde yer aldığını ifade etmiştir. H. M. Kazvîni, **Nüzhetu'l-Kulûb**, s. 147; Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 351.

⁴⁵⁸ Ebu'l-Fida eserinde şehrin ismiyle alakalı şu rivayete yer vermiştir; I. Sabur Nîşâbûr'a geldiği zaman buraya bir şehir kurulmasını emretmiş ve bu bölgede kamış çok fazla olduğundan kamışlar kesilerek şehir

Sabûr, Cendisabûr veya Nîsâbûr olarakda telaffuz edilen bu şehir “Bulut şehri” anlamına gelen “Ebreşehr” adıyla da anılmıştır. İrânşehr (ایرانشهر) olarak da bilinmektedir.⁴⁵⁹ Bazı kaynaklarda ise şehrin adı Pehleviçe’de şehrin kuruluşu Artâşir’in oğlu I. Şapur’a dayandırıldığı için Şapur, Nev-Şapur olarak da anılmaktadır.⁴⁶⁰

İslâm öncesi devirlerde şehirde Sâsânîlerin varlığından söz etmek mümkündür. Hatta Sâsânîlere ait Azar Burzinmihr adlı bir ateşgedenin şehrin yakınlarında olduğu kaydedilmiştir. Şehri elinde bulunduran Sasani hükümdarlarından III. Yezdicerd 651-52’de şehri İslâm ordularına teslim etmek zorunda kalmıştır. Burada hakimiyet kuran İslâm orduları Sâsânîlere ait ateşgedeyi yıktırarak yerine bir cami inşa ettirmişlerdir. Şehri ilk fetheden İslâm ordusu Hz. Osman döneminde Abdullah b. Amr b. Kerez kumandasında bölgeye gelmiştir.⁴⁶¹

Hz. Ali-Muâviye döneminde yaşanan mücadeleler sırasında şehirde bir isyan başlamış ve Müslüman Araplar bölgeden çıkarılmış olsa da daha sonra Muâviye döneminde şehrin hakimiyeti Abdullah b. Amr önderliğinde yeniden tesis edilmiştir.⁴⁶² Bölgede daha sonra Tâhirî hakimiyeti görülmüştür. Tâhirîler zamanında şehir gelişmiş ve refah seviyesi yükselmiştir. Tâhirîlerden sonra 873 tarihinde hakimiyet artık Saffârîlerin elindeydi.⁴⁶³ Saffari emîrlerinden Yakub b. Leys zamanında da Nîşâbûr gelişimini sürdürmüştür. Şehri ele geçiren Sâmânî emîrleri, askeri ve idari merkezi Nîşâbûr’a taşımışlardır. Sâmânî emîri İsmail b. Ahmed Sâmânî, buraya geldiğinde bu şehir için ayıbbı olmayan bir şehir tarifini yapmış ve buranın Allah’ın en güzel şehirlerden biri olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶⁴ Hem ticaret hem de sanat açısından önemli bir şehir olan Nîşâbûr, Gazneliler döneminde de Horasan’ın en önemli şehirlerinden ve her alanda gelişmiş merkezlerinden biri olmaya devam etmiştir.⁴⁶⁵

kurulmuştur. Kamışın diğer adı ney olduğundan buraya Neysabur da denilmiştir. Bkz. Ebu’l-Fida, **Coğrafyası**, s. 351; Himyerî, **er-Ravzü’l-mi’târ**, s. 588.

⁴⁵⁹ Yakût, **Mu’cemü’l-Buldan**, V, s. 331.

⁴⁶⁰ Yâkût, **Mu’cemü’l-büldan**, V, s. 331; H. M. Kazvînî, **Nüzhetü’l-Kulûb**, s. 148; E. Honigman, “*Nîşâpûr*”, **İA**, C. IX, s. 302; O. G. Özgüdenli, “*Nîşâbur*”, s. 149.

⁴⁶¹ Yâkût, **Mu’cemü’l-büldan**, V, s. 331; Himyerî, **er-Ravzü’l-mi’târ**, s. 588; İbnü’l-Esir, **el-Kâmil II**, s. 610; E. Honigman, “*Nîşapur*”, s. 302; O. G. Özgüdenli, “*Nîşabur*”, s. 150.

⁴⁶² Yâkût, **Mu’cemü’l-büldan**, V, s. 331; el-Bağdadi, **Merâsidü’l-ittılâ’**, III, s.1411; O. G. Özgüdenli, “*Nîşabur*”, s. 150.

⁴⁶³ İbnü’l-Esir, **el-Kâmil VI**, s. 135.

⁴⁶⁴ Z. Kazvînî, **Âsârü’l-bilâd**, I, s. 473.

⁴⁶⁵ E. Mercil, “*Gazneliler*”, s. 481-82.

Selçuklu-Gazneli mücadelelerinde yer alan şehirlerden biri olan Nîşâbûr, 1038 tarihinde Selçuklu Emîri Tuğrul Bey'in hakimiyet sahasına dahil olmuştur ve ilk Selçuklu Devleti başkentidir.⁴⁶⁶ Tuğrul Bey'in hakimiyetinden rahatsız olan Sultan Mesud, ertesi yıl Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Nîşâbûr ve çevresini almak için Selçuklular üzerine yürümüş fakat savaş gerçekleşmeden geçici bir barış anlaşması imzalanmıştır. 1040 Dandanakan muharebesi için karşılaşan iki ordudan galip çıkan Tuğrul Bey, şehrin yeniden hakimiyetini sağlamıştır. Daha önceki mücadeleler sırasında yaşanan kıtlık ve tahribatlar Selçukluların şehri idare merkezi yapmasıyla azalmış ve şehir tekrar eski refah günlerine ulaşmıştır. İlk Selçuklu sikkesinin burada basıldığı bilinmektedir. Nîşâbûr din açısından da önemli meselelere sahne olmuş bir şehirdir. Bölgede yaşanan dini-mezhebi çatışmalar Nîşâbûr'un Horasan şehirleri arasında ön plana çıkmasında büyük bir etken olmuştur.⁴⁶⁷

İlk İslâm medresesi olan Nizamiye medreselerinin dışında Nîşâbûr en önemli medreselerin bulunduğu şehirdir. 30'da fazla medresenin inşa edildiği bilinmektedir. Darüssünne, Beyhakiyye, Saidiyye, ve Nizâmülmülk tarafından inşa ettirilen Nîşâbûr Nizamiye medresesi bilinen meşhur medreselerdendir. Nizâmülmülk tarafından kurulan ilk Selçuklu hastanesi ve tıp medresesi şehrin Selçuklular açısından önemini göstermek bakımından çok değerlidir.⁴⁶⁸

Sultan Melikşah zamanında gönderilen emîrlere tarafından yönetilen şehirde yine mezhebi ve dini meseleler ön plana çıkmıştır. Nîşâbûr daha sonraki dönemde Berkıyaruk ile Muhammed Tapar'ın taht mücadelelerinde önemli bir rol oynamış ve sonrasında Sultan Sencer'in 1119 tarihinde Sâve savaşından galip çıkmasıyla onun hakimiyetine geçmiştir.⁴⁶⁹ Şehrin idare merkezinin Nîşâbûr'dan Merv'e taşınmasıyla şehir artık eski önemini kaybetmeye başlamıştır. Sultan Sencer ile Karahıtaylar arasında 1141'de yaşanan Katvan Savaşı sonrası yenilen Sencer şehirden uzaklaşmış ve Nîşâbûr, Harizmşah Atsız b. Muhammed'in hakimiyetine geçmiştir.⁴⁷⁰ 1153 senesinde Oğuzlar Sultan Sencer'i esir alıp Horasan'ın çoğunu ele geçirdiler. Nîşâbûr'da kendilerine karşı çıkan

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil VIII**, s. 65, 82.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil VIII**, s. 164-65.

⁴⁶⁸ Abdülkerim Özeydin, "*Melikşah*", **TDVİ**, C. XXIX, s. 56-57.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil VIII**, s. 611-616.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil IX**, s. 155-156.

herkesi öldürdüler. Şehri tahrip edip, mallarını yağmaladılar ve şehir artık eski önemini kaybetmiştir.⁴⁷¹

Düz bir zemin üzerine inşa edilen bu büyük şehir kerpiçten ve kilden yapılmıştır.⁴⁷² Tarihi binaları, surları vardır. Bu surda kasabalara açılan dört kapı vardır.⁴⁷³ Birincisi Re's kapısı, ikincisi Kale kapısı, üçüncü kapı kasabalar, dördüncüsü köprülere açılır. Nîşâbûr'a akan nehirden halk hem içme su ihtiyacını hem de köylerin sulama ihtiyacını karşılamaktadır.⁴⁷⁴ Bu suların şehirlere dağıtımı için şehrin yakınındaki eğimli yerlere imaretler ve havuz evler (ark) inşa edilmiştir.⁴⁷⁵ Bu su yer altından çıkan bir kaynaktan beslenmektedir. Suyun saf ve tatlı olmadığı da kaynaklarda zikredilmiştir. Şehir, Ceyhun ile Kadisiyye arasında yer almaktadır. Birçok meyve ve hayratı vardır.⁴⁷⁶ Şehirde faydalı madenler bulunmaktaydı fakat bu madenler akrep dolu kuyulardan çıkarıldığı için insanlar pek fazla yaşanamıyordu.⁴⁷⁷ Günümüzde de şehirde firuze ocakları yer alıyor. Şehirde Amr b. Leys'in inşa ettiği bir darü'l-imaret vardır. Burası şehrin dışında yer almaktadır. Çarşısı şehrin dışında sur içindedir. Bu çarşıda ince keten, lüks kıyafet çeşitleri, pamuk ve ipek bulunmaktadır.⁴⁷⁸

Şehir alimlerin kaynağı olarak bilinir. Hatta Mucemu'l-Buldan'da bu şehir anlatılırken şu ifade kullanılmıştır; "ülkeyi dolaşırken onun gibi alimlerin çıktığı başka bir yer görmedim."⁴⁷⁹ Ulema topluluklarının bulunduğu yer olarak da bilinir.⁴⁸⁰ Selçuklu döneminde yaşamış olan muhaddis ve fakih Ebû Ca'fer İsmail b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nîşâbûrî (ö. 1108), Tacü'l-İslâm ünvanıyla ünlenmiş Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Muhammed b. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 1116), Nizamiye medreselerinde eğitim vermiş muhaddis Ebu'l Mehâsin Abdurrezzâk b. Abdullah b. Ali b. İshak et-Tûsî (ö. 1121), Horasan bölgesinin önemli hadisçilerinden Hibetullah b. el-

⁴⁷¹ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, V, s. 332; Z. Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, I, s. 473.

⁴⁷² İdrîsî, **Nüzhetü'l-Müştak**, s. 690; Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 588; Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 351

⁴⁷³ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 588.

⁴⁷⁴ İdrîsî, **Nüzhetü'l-Müştak**, s. 690; Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 588.

⁴⁷⁵ H. M. Kazvîni, **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 148.

⁴⁷⁶ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, V, s. 331; Z. Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, I, s. 473.

⁴⁷⁷ Z. Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, I, s. 473.

⁴⁷⁸ Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, s. 588; Ayrıca Nişabur İpek yolu üzerinde yer aldığı için şehirde imal edilen pamuklu, ipekli ve yünlü kumaşlar başka şehirlere taşınırdı. Bkz. Abdullah Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayii", **Belleten**, C. LXIV, S. 241, Ankara 2000, s. 772.

⁴⁷⁹ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, V, s. 331.

⁴⁸⁰ Z. Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, I, s. 473.

Kâsım b. ‘Atâî b. Muhammed en-Nîşâbûrî (ö. 1130), Sultan Sencer’in değer verdiği ve bazı günler duasını almaya gittiği Ebu’l- Kâsım Abdurrahman b. Abdüssamed b. Ahmed es-Suhteni en-Nîşâbûrî (ö. 1155), Sultan Arslanşah b. Kirmânşah yanında önemli bir mevkiye sahip olan fahih ve imam Ebû Sa’d İsmail b. Ahmed b. Abdülmelik b. Ali en-Nîşâbûrî (ö. 1138), Hanefî mezhebinin önde gelen müfessirlerinden Ali b. el-Hasan en-Nîşâbûrî (ö. 1092), Arapça dil bilgisi alanlarında çalışmalar yapan Ebu’l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîşâbûrî (ö. 1124), tabib Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ahmed b. Ebû Sâdık en-Nîşâbûrî (ö. 1068) ve devrinin en önemli şair ve bilim adamlarından olan Ömer Hayyâm (ö. 1131) bu şehre nisbet edilen alimlerdendir.⁴⁸¹

Şehir güzel bir havaya sahiptir.⁴⁸² Şehir’de bir kaç kez deprem yaşandığı ve şehrin tekrar tekrar inşa edildiği de kaydedilmektedir.⁴⁸³ Nîşâbûr şehrinin sınırları geniş, bilinen çok fazla şehri ve köyleri bulunduğundan Ortaçağ İslâm dünyasındaki en büyük ve en önemli şehirlerden biri olarak kaydedilmiştir.⁴⁸⁴

4.1. Azâdvâr (ازادوار)

Dördüncü iklimde yer alan bu şehir, dönemin hemen hemen tüm kaynaklarında Cüveyn’in merkezi olarak geçmektedir.⁴⁸⁵ Hamdullah Müstevfî Kazvini buranın Cüveyn’in büyük köylerinden biri olduğunu bahseder.⁴⁸⁶

4.2. Bâherz (باخرز)

Bu şehir, Nîşâbûr ile Herat arasında yer alan bir nahiyedir. Merkezi Malin olarak geçmektedir.⁴⁸⁷ Şehrin adı Pehlevicceye göre rüzgar esintisi çok olan şehir anlamına gelen badherze olarak bilinir. Şehrin 168 tane köyü olduğu bilinmektedir. Dördüncü iklimde yer almaktadır. H. Kazvini’ye göre güzel bir konuma sahip olan bu şehrin meyveleri ve üzüm bahçeleri vardır. Horasan’nın genelinde meşhur olan güzel ve lezzetli uzun

⁴⁸¹ C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 264, 265, 266, 267, 276, 282, 283, 290, 305.

⁴⁸² Ebu’l-Fida, **Coğrafyası**, s. 351.

⁴⁸³ H. M. Kazvîni, **Nüzhetü’l-Kulûb**, s. 148.

⁴⁸⁴ İdrîsî, **Nüzhetü’l-Müştak**, s. 690; Himyerî, **er-Ravzü’l-mi’târ**, s. 588; O.G. Özgüdenli, “*Nişabur*”, s. 150.

⁴⁸⁵ Yâkût, **Mu’cemu’l-Buldan**, I, s. 53; el-Bağdadî, **Merâsidü’l-ittilâ’**, I, s. 4; Ebu’l-Fidâ, **Coğrafyası**, s. 352.

⁴⁸⁶ H. M. Kazvîni, **Nüzhetü’l-Kulûb**, s. 150.

⁴⁸⁷ Yâkût, **Mucemu’l- Buldan**, I, s. 316; el-Bağdadî, **Merâsidü’l-ittilâ’**, I, s. 148; Himyerî, **er-Ravzu’l-mi’târ**, s. 74; Cl, Huart, “*Baharz*”, **İA**, C. II, s. 222; Ebu’l Fida, **Coğrafyası**, s. 346.

kavunları yetişmektedir.⁴⁸⁸ Halkı içinden pek çok şair, fakih ve edebiyatçı çıkmıştır. En meşhurlarından biri Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali el-Bâharzî (ö. 1074) dir. Bâharzî, nazikliği ve iyi huyluluğu ile tanınan iyi bir edebiyatçıdır. Vezir Nizâmülmülk zamanında onun dikkatini çekmiş bu sayede Nîşâbûr Nizamiye Medresesinde hem çalışmalarını sürdürmüş hem de kütüphanesinde hizmet etmiştir⁴⁸⁹

Cevzegân (جَوْزْغَان): Baharz'in köyü olduğu bilinmektedir. ⁴⁹⁰

4.3. Malin (مالين)

Kaynaklarda iki Malin'den söz edilmektedir. Bunlardan birincisi Herat'a iki fersah yakınlığında olan Malin köyüdür. İkincisi de Nîşâbûr'a bağlı Baharz şehrinin bir köyüdür. Fakat kaynakların çoğu Malin'in Herat'ta olduğunu ittifak ederler.⁴⁹¹

4.4. Beyhak (بيهاق)

İran'ın kuzeydoğusunda yer alan Horasan'ın Nîşâbûr eyaletinde bir bölgedir. Sebzevar'ın eski adı olarak da bilinmektedir. Daha önce Sebzevar'ın yakınında olan bu bölge, daha sonra birleştirilip bu adı almıştır.⁴⁹² Burada mermer ocaklarının olduğu bilinmektedir. İmaretleri, şehirleri ve geniş köyleri olan büyük bir nahiyedir. 321 köyü kapsadığı bilinmektedir. Dördüncü iklimde yer almaktadır. Havası ve iklimi ılımandır. Tahta eyvanlar altında kurulmuş güzel pazar yerleri vardır. Kazvini'ye göre bu şehrin 40'a yakın köyü bulunmaktadır.⁴⁹³ Bölgede sayısız alim, fukaha ve edebiyatçı yetişmiştir. Bunların arasında İmam Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Abdullah b. Musa el-Beyhakî (ö. 1066)'dir.⁴⁹⁴ Selçuklular zamanında yaşamış büyük bir hadis alimidir. Astronom, matematikçi ve filozof Muhammed b. Ahmed el-Me'mûrî el-Beyhakî ve pek çok öğrenci yetiştiren yaşadığı dönem ve sonraki dönemler için büyük

⁴⁸⁸ H. M. Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 153.

⁴⁸⁹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 316; Z. Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s.338.

⁴⁹⁰ Yâkût, *Mucemu'l- Buldan*, II, s.180.

⁴⁹¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, V, s. 44; Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 355.

⁴⁹² Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 537; Cl. Huart, "Beyhak", *İA*, C. II, s. 582; Enver Konukçu, "Beyhak", *TDVİ*, C. VI, İstanbul 1992, s. 57; C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 17.

⁴⁹³ H. Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 149-150.

⁴⁹⁴ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, V, s. 538; Z. Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s. 339; Ebu'l- Fida, *Coğrafyası*, s. 346.

bir önem arz eden Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 1169) de bu şehre nisbet edilmektedir.⁴⁹⁵

Kaynaklarda Beyhak'a bağlı aşağıdaki beldelerin adı kısaca geçmiştir;

Berze (برزه), Cird (جِرد), Cuşemu (جُشَم), Heccac (حَجَّاج), Huvar (خُوار), Edduvesu (الدَّوَيْس), Rıyvez (رِيْود), Zummeyhu (زُمَيْح), Namis (نَامِش).⁴⁹⁶

4.5. Sebzevâr (سبزوار)

Şehirleşmeye uygun olan bu yer, Beyhak'ın başkenti olarak bilinmektedir.⁴⁹⁷

4.6. Hüsrevcird (خسروچرد)

Dördüncü iklimde yer alan bu bölge Beyhak'a bağlı bir şehir olarak geçmektedir.⁴⁹⁸ Hatta Beyhak'ın merkezi olarak söylenmektedir. Daha sonra Sebzevar bu yerin merkezi olunca Hüsrevcird ismi anılmamaya başlanmıştır.⁴⁹⁹ Selçuklular döneminde yaşamış olan fıkıh ve hadis alimi Ebû Ali İsmail b. Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî el- Husrevcirdî (ö. 1113) bu şehre nisbet edilen önemli bir kişidir.⁵⁰⁰

4.7. Bîskend (بيسکند)

Nîşâbûr ile Hüsrevcird arasında yer alan bir nahiyedir.⁵⁰¹

4.8. Büşt (بُشت)

Nîşâbûr nahiyesinde yer alan bir beldedir. El-Beyhaki'nin aktardığına göre, adını Melik Buşt Asef'ten aldığı rivayet edilir. Şehrin bu isme nispet edildiği kaydedilmiştir. Şehrin adına dair diğer rivayet ise Arapçada sırt anlamına gelen الظهر kelimesinin Farsça karşılığı olan Buşt'tan alındığıdır. Bunun dayandırıldığı sebep ise Nîşâbûr'un arka/sırt

⁴⁹⁵ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 294, 320-321.

⁴⁹⁶ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, II, III, V.

⁴⁹⁷ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müştak*, II, s. 685; H. M. Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 149; T. W. Haig, "Sebzevar", *IA*, C. X, s. 299-300.

⁴⁹⁸ Ebu'l- Fida, *Coğrafyası*, s. 350.

⁴⁹⁹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 370.

⁵⁰⁰ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 274.

⁵⁰¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 528.

kısmına denk geldiği için böyle bir isimlendirme yapılmıştır.⁵⁰² 226 adet köyü bulunmaktadır. Ortaçağ'da Horasan ile Hind-Sind arasında geçiş güzergahı olan önemli bir ticaret yolu olarak da bilinmektedir.⁵⁰³

Harzenc (خارزنج) : Buşt'un köylerinden biridir.⁵⁰⁴

4.9. Büştefrûş (بشتفروش)

Nîşâbûr bölgesinde yer alan bir köydür.⁵⁰⁵

4.10. Bûzcân (البوزجان)

Nîşâbûr ile Herat arasında yer alan bir beldedir. Nîşâbûr sınırları içinde yer almakta ve Nîşâbûr ile arasında 4 merhale uzaklık bulunmaktadır.⁵⁰⁶

4.11. Câm (جام)

Bazı kaynaklarda زام adıyla da bilinmektedir. Hem Nîşâbûr'un meşhur nahiyelerinden hem de Buzcan'a bağlı kasabalardan biridir. Kendisine bağlı 108 köy de bulunmaktadır. Yeşilliğiyle meşhurdur.⁵⁰⁷ Câm şehrine nisbet edilen Şeyhü'l-İslâm Mu'ineddîn Ebû Nasr Ahmed b. Ebu'l-Hüseyin b. Cerîr (ö.?) Sultan Sencer döneminde yaşamıştır.⁵⁰⁸

4.12. Cacerm (جاجرم)

Dördüncü iklimde yer alan Cacerm, Nîşâbûr, Cüveyn ve Cürcân arasında bulunmaktadır. Pek çok köyü kapsayan güzel bir beldedir. Cacerm, İsfarayin'e yakın olup ikisinin arasında çıkan su kaynakları bu şehirlerin ihtiyaçlarını gidermektedir. Şehirde muhkem bir kale yer aldığı ve şehrin mahsüllerinin buğday ve çokça meyve olduğu da bilinmektedir. H. Müstevfî Kazvini şehir hakkında ilginç bir bilgi sunmaktadır. Müellife

⁵⁰² el-Bekrî, **Mu'cemü me'sta'cem**, s. 249; Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, I, s. 425; Z. Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, s. 146; el-Bağdadi, **Merâsidü'l-ittilâ'**, I, s. 199.

⁵⁰³ Tahsin Yazıcı, "Bust", **TDVİ**, C.VI, s. 495.

⁵⁰⁴ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, II, s. 336.

⁵⁰⁵ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, I, s. 426.

⁵⁰⁶ İdrîsî, **Nüzhetü'l-Müştak**, II, s. 691; Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, I, s. 507.

⁵⁰⁷ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, III, s. 127.

⁵⁰⁸ C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 288.

göre şehrin dört bir yanında zehirli otlar bulunduğu ve bu sebeple şehre kimsenin yerleşmediğini söylemektedir.⁵⁰⁹

Semenkanu (سَمْنَقَانُ): Cacerm'e yakın bir belde olduğu bilinmektedir.⁵¹⁰

4.13. Cermegân (جرمقان)

Bu şehrin adı bazı kaynaklarda farklı isimlendirilmiştir. Şermegan (شَرْمَغَان) olarak da bilinmektedir. Nîşâbûr'a bağlı İsferayin nahiyesine bağlı dağda bir beldedir. Nîşâbûr'a yürüme mesafesiyle dört gündür.⁵¹¹

4.14. Cünâbîd (جُنَابِدُ)

Nîşâbûr'a bağlı nahiyelerden biridir. Bazı kaynaklarda Nîşâbûr'un Kuhistan nahiyesine bağlı bir belde olduğunu geçmektedir.⁵¹²

4.15. Cüveyn (جوین)

Nîşâbûr'un nahiyelerinden biridir. Bistan ile Nîşâbûr arasında kfile yolu üzerinde bulunan, önemli bir beldedir. Horasan halkı burayı Kuvadiyan olarak isimlendirmişse de Arapçaya Cüveyn olarak geçmiştir. Merkez kasaba Azadvar'dır, kendisine bağlı 189 köy vardır ve bütün köyleri birbirine bağlıdır. Nîşâbûr ile arasında on fersah mesafe bulunmaktadır. İki dağ arasında geniş bir alana yayılmış yerleşim yeri olan Cüveyn'de sulama kanallarının kaynağı yerden çıkmaktadır. Bağ-bahçeleri ve mahsulü, zahiresi boldur. Meyveler ve üzüm, zahireye nazaran daha az yetişmektedir.⁵¹³ Bu şehirde çokça âlim yetişmiştir. Rüknu'l-İslâm Ebû Muhammed Yusuf b. Abdullah el-Cüveynî (ö. 1047) onlardan biridir. Selçuklu döneminde medreselerde fıkıh eğitimleri vermiştir yetiştirdiği öğrenciler sayesinde Selçuklu döneminin ilmine büyük katkılar sağlamıştır.⁵¹⁴

⁵⁰⁹ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, II, s. 92; Z. Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, s. 341; H. M. Kazvîni, **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 150; Rıza Kurtulmuş, "*Câcerm*", **TDVİ**, C.VI, s. 542.

⁵¹⁰ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, III, s. 254.

⁵¹¹ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, III, s. 338.

⁵¹² Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, II, s. 165 .

⁵¹³ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, II, s. 192; Z. Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, I, s. 352; el-Bağdadi, **Merâsidü'l-ittilâ'**, I, s. 362; H. Kazvîni, **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 150; Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 352; R. Hartmann, "*Cüveyn*", **İA**, C. III, s. 248.

⁵¹⁴ C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 267.

4.16. Buheyr Abaz (بُحَيْرَآبَاذ)

Nîşâbûr nahiyesine bağlı Cüveyn'in bir köyüdür. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Haneviyye Cüveyni (ö. 1136) buraya nispet edilir.⁵¹⁵

4.17. Dîvâret (دِيْوَرَة)

Nîşâbûr'un nahiyelerinden biridir.⁵¹⁶

4.18. Ergiyân (أَرْغِيَان)

Nîşâbûr'a bağlı bir köy olduğu bilinmektedir. Kendisine bağlı 71 köy vardır. Edebiyat alanında birçok alim buraya nisbet edilir. Bunlardan biri de Ebu'l-Feth el-Hâkim Sehl Ahmed b. Ali Ergiyanî (ö. 1105)'dir. Aşağıda ismi zikredilen köyler de Ergiyan'a nisbet edildiği bilinmektedir⁵¹⁷;

İsfenc (إِسْفَنْج), Ravenser (رَاوَنْسَر), Ravenir (رَاوَنْيَر), Sebenc (سَبَنْج).

4.19. Esedâbâd (أَسَدَابَاد)

Nîşâbûr nahiyesinden sonra Beyhak alanında bir köy olarak geçmektedir. Nîşâbûr'dan Esedabad'a yedi menzil yol olduğu bilinmektedir.⁵¹⁸

4.20. Esferâyin (اِسْفَرَايِين)

Horasan'ın kuzeyinde, Nîşâbûr bölgesi içerisinde Cürcân yolu üzerinde yer alır. Eski adı Mihrican'dır.⁵¹⁹ 451 tane köyü olduğu rivayet edilsede kaynaklarda hepsi geçmemektedir. Bizim kaynaklarda gördüğümüz köyleri şöyledir: Burmus, Buzane, Buzenetu, Tus, Curbez, el-Havş, Husrevcerd, Huşşe, Huş, Zerd, Şermekan, Kuran, Mişecan. Şehir, coğrafyacıların belirlediği iklimlere göre dördüncü iklimdedir.⁵²⁰ Yeşillikleri sayesinde güzel görünen büyük bir şehirdir. Havası ılıman olduğu için sebze

⁵¹⁵ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, I, s. 350.

⁵¹⁶ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, II, s. 546.

⁵¹⁷ el-Bekrî, **Mu'cemü me'sta'cem**, I, s. 138; Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, I, s. 153.

⁵¹⁸ İdrîsî, **Nüzhetü'l-Müştak**, II, s. 691; Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, I, s. 176.

⁵¹⁹ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, I, s. 177; el-Bağdadi, **Merâsidü'l-ittılâ'**, I, s. 73; CI, Huart, "*İsferayin*", **IA**, C. V/II, s. 1074.

⁵²⁰ Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 350.

meyve yetiştiriciliğine uygundur bu sayede üzüm ve pirinciyle ünlenmiştir.⁵²¹ Ticarethaneleri, geniş pazarları ve hanları vardır. Akar suları var olup suyun ulaşmadığı köylere şehrin kuzeyinde bulunan kalenin üstünden kemerlerden ulaştırıyorlardı.⁵²²

Halkı iyi, dürüst ve kültürlü olup Selçuklular döneminde Tûs'ta ders veren Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed el İsferâyînî (ö. 1078) gibi bünyesinden pek çok fakih çıkarmıştır.⁵²³ Ayrıca Selçuklular döneminin önemli hocalarından olan Abdülcabbâr b. Ali b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 1060) ve Eş'arî savunucularından Ebu'l-Fütûh Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed el-Mu'temed el-İsferâyînî (ö. 1144) buraya nisbet edilir.⁵²⁴ Şehir, tarih içerisinde pek çok kez saldırıyla karşı karşıya kalmıştır. Selçuklu Sultanı Sencer döneminde (1153) Oğuzların saldırısı buna örnek verilebilir. Bu saldırıda yağmalardan dolayı şehir büyük bir zarara uğramıştır.⁵²⁵ Yuvarlak inşa edilmiş, hayratları, geniş pazarları vardır. Bu pazarlarda güzel yiyecekler bulunur. Şehrin etrafında topraktan surlar vardır ve şehirde ribatlar inşa edilmiştir. Yer altı kaynakları vardır ve bundan halkın su ihtiyacı giderilmiştir. Mihrican ile Nîşâbûr arasında bir merhale kadar mesafe vardır.⁵²⁶

4.21. Hân Revân (خان روان)

Nîşâbûr'a bağlı düzenli bir şehirdir. Nîşâbûr ile arasında bir merhale vardır.⁵²⁷

4.22. Havâf (خواف)

Horasan'ın Nîşâbûr bölgesinde yer alan büyük bir kasabadır. 100'den fazla köyü olduğu bilinmektedir. Edebiyat alanında birçok alim yetiştirmiştir. Onlardan biri Selçuklular döneminde yaşamış olan Ebu Muzaffer Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer

⁵²¹ H. Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 149.

⁵²² İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak* II, s. 690; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, I, s. 57.

⁵²³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s.177; Z. Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, I, s. 295.

⁵²⁴ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 268, 277.

⁵²⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* IX, s. 233

⁵²⁶ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, II, s. 692, 694.

⁵²⁷ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, II, s. 692.

el-Hevafî (ö. 1107)'dir.⁵²⁸ Büyük köyleri, geniş bahçeleri ve bol su kaynakları vardır.⁵²⁹ Bahçelerinde meyvelerden üzüm, nar, kavun ve iri incirler yetişmektedir.⁵³⁰

4.23. Hâymend (خايمند)

Nîşâbûr'a bağlı inşa edilmiş büyük bir nahiyedir.⁵³¹

4.24. Humrân (خُمْرَان)

Nîşâbûr'a bağlı Tus, Ebiverd ve Nesa ile zikredilen bir şehirdir.⁵³²

4.25. Kuhistan (قوهستان)

Nîşâbûr'a bağlı bir kasabadır. Farsça dağlık bir bölge anlamına gelmektedir. Bu bölgenin Nîşâbûr, Herat, Yezd ve İsfahan arasında yer alan büyük bir bölge olduğu bilinmektedir.⁵³³

4.26. Kain (كائن)

Kuhistan'ın merkez şehirlerinden biridir. Küçük ve dar bir yer olup az bostanı bulunmaktadır.⁵³⁴ Bu şehre nisbet edilen Ali b. Muhammed el-Kâînî (ö. 1152) Ömer Hayyam'ın talebesi olup Selçuklular döneminde yaşamış bir tabibdir.⁵³⁵

4.27. Tabes (طَبَس / الطَّبَّسَان)

Kuhistan'a bağlı Kayin'den daha küçük sayılan bir şehirdir. Nîşâbûr ve İsfahan arasında nahiye kasabasıdır. Ağaçları ve sağlam bir kalesi olduğu bilinmektedir.⁵³⁶ Aşağıda adı zikredilen köylerin de Kuhistan'a ait olduğu bilinmektedir;

⁵²⁸ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, II, s. 399.

⁵²⁹ Z. Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, I, s. 364; el-Bağdadi, **Merâsidü'l-ittılâ'**, I, s. 487.

⁵³⁰ H. M. Kazvînî, **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 154.

⁵³¹ İdrisî, **Nüzhetü'l-Müştak**, I, s. 462.

⁵³² Yâkût, **Mucem'ul-Buldan**, II, s. 388.

⁵³³ İdrisî, **Nüzhetü'l-Müştak**, II, s. 691; Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, IV, s. 416; Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 347; J. H. Kramers, "**Kuhistân**", **İA**, C. VI, s. 970, 971-972.

⁵³⁴ İdrisî, **Nüzhetü'l-Müştak**, II, s. 462; Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, IV, s. 301; el-Bağdadi, **Merâsidü'l-ittılâ'**, III, s. 1060; Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 353.

⁵³⁵ C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 292.

⁵³⁶ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, IV, s. 20; Ebu'l-Fida, **Coğrafyası**, s. 353; CI, Huart, "**Tabes**", **İA**, C. XI, s. 601.

Vennu (وَنُّ), Tun (تُون), Cünabiz (جُنَابِز), Mesinan (مَسِينَان), Tureysis (طُرَيْسِث), Kurin (كُرِين).⁵³⁷

4.28. Kündür (كندر)

Nîşâbûr nahiyelerine bağlı olan Kündür mamur, çarşıları olan düzenli bir köydür.⁵³⁸ Nizamü'l-Mülk'ten evvel Tuğrul Bey'in veziri olan Amid el-Mülk Ebu Nasr Muhammed b. Ebu Salih Mansur b. Muhammed el-Kunderi el-Cerrahi (ö. 1067)'nin buraya nispet edildiği bilinir.⁵³⁹

4.29. Rîvend (ريوند)

Nîşâbûr nahiyesine bağlı bir şehirdir. 132 köyü kapsadığı rivayet edilmiştir.⁵⁴⁰ Bunlardan en önemlisi de Ahmedabaz (أحمد آباد)'dır. Bu köy Beyhak'ın ilk sınırında yer alır.⁵⁴¹

4.30. Selûmek (سلومك)

Nîşâbûr'a bağlı nahiyelerden biridir.⁵⁴²

4.31. Senkân (سنگان)

Nîşâbûr'a bağlı nahiyelerden biridir. Selumek ile arasında 2 günlük yürüme mesafesi vardır.⁵⁴³

4.32. Turşîz (ترشيز)

Nîşâbûr'a bağlı bir düzen içinde kurulmuş bir şehirdir. Sağlam surları, dereleri, bahçeleri ve ticarethaneleri bulunmaktadır. Nîşâbûr ile arası dört merhaledir.⁵⁴⁴

⁵³⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, II, s. 62, 165; IV, s. 33, 458; V, s. 130, 385.

⁵³⁸ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 464.

⁵³⁹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, IV, s. 482.

⁵⁴⁰ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, II, s. 690; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, III, s. 115.

⁵⁴¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 177.

⁵⁴² İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 465.

⁵⁴³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 462, 464-465.

⁵⁴⁴ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, I, s. 464-465.

4.33. Turûğud (تروغوذ)

Nîşâbûr'un köylerinden biri olarak bilinmektedir.⁵⁴⁵

4.34. Tûs (طوس)

Nîşâbûr'a bağlı büyük bir şehirdir. Dördüncü iklimde yer almaktadır. Nîşâbûr ile arasında on fersahlık bir mesafe vardır.⁵⁴⁶ Kaynaklarda çok fazla şehir ve köyünün olduğu rivayet edilir. En önemli büyük şehirlerinden ikisi Taberan ve Nugan'dır.⁵⁴⁷ Büyük ve geniş bir şehir olan Tus'ta pek çok geçim kaynağı mevcuttur. Geniş pazarları ve bol erzakları vardır. Meyvelerden tatlı üzüm ve incirler yetişmektedir. Tus'un etrafında bulunan çayın ismi de Raykan'dır.⁵⁴⁸ Şehrin etrafı ağaçlarla çevrilidir. Dağlarında zengin kaynaklı madenler yer almaktadır.⁵⁴⁹ Abbasi halifelerinden olan Harun Reşid (ö. 809) buraya defnedilmiştir.⁵⁵⁰ Sultan Melikşah, 1072'de burayı veziri Nizâmülmülk'e ikta olarak vermiştir.⁵⁵¹ Bu şehre nisbet edilen pek çok alim vardır. Selçuklular döneminde yaşamış olan Nizamiye medreselerinde eğitim vermiş fakihlerden Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Nizâmülmülk et-Tûsî (ö. 1166), fıkıh, tefsir ve mezhepler alanında önemli bilgi birikime sahip Muhammed b. Ebû Ali b. Ebû Nasr b. Ebû Sa'id en-Nûkânî et-Tûsî (ö. 1196), Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Ali et-Tûsî (ö. 1067), vaiz Ebû Mansûr Muhammed b. Es'ad b. Muhammed et-Tûsî (ö. 1184/1186), şair Hakîm Ebû Nasr Ali b. Ahmed Esedî et-Tûsî (ö. 1073) ve İmam Gazali gibi önemli alimler yetiştiren Ebû Ali el-Fârmedî (ö. 1084) bu alimlere örnek verilebilir.⁵⁵²

Rayekan (الرايكان); Tûs'a bağlı medeni, küçük bir şehirdir. Buraya geniş çarşılar inşa edilmiştir.⁵⁵³

⁵⁴⁵ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, II, s. 690.

⁵⁴⁶ El-Bağdadi, *Merâsidü'l-ittilâ'*, II, s. 897.

⁵⁴⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, IV, s. 49; Z. Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, I, s. 411; V. Minorsky, "*Tûs*", s. 123.

⁵⁴⁸ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşta*, II, s. 692; H. M. Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 150-151; Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 352.

⁵⁴⁹ Z. Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, I, s. 411.

⁵⁵⁰ El-Bekri, *Mu'cemü me'sta'cem*, s. 698; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, IV, s. 49; el-Bağdadi, *Merâsidü'l-ittilâ'*, II, s. 897.

⁵⁵¹ Rıza Kurtuluş, "*Tûs*", *TDVİ*, C. XXXXI, s. 431-432.

⁵⁵² C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 280, 281, 282, 289, 303, 323-324.

⁵⁵³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, II, s. 692.

Tâberân (طابران); Tûs'a bağlı iki büyük şehirden ilkidir. Şehre nispet edilen alimler cemaati burdan çıkmıştır.⁵⁵⁴

Nukan (نوقان); Tûs'a bağlı iki büyük şehirden ikincisidir. Şehir topraktan surlarla çevrili, geniş çarşıları olan güçlü kaleye sahiptir. Nukan dağındaki madenlerden değerli taşlar elde edilmektedir.⁵⁵⁵

4.35. Üstüvâ (أُسْتُوَا)

Nîşâbûr nahiyesinde yer alan bir şehirdir. Şehrin kelime anlamı “Güneşdoğan yer” anlamına gelmektedir. 93 den fazla köy kapsadığı bilinmektedir. Şehirden pek çok hadisçi ve alim doğmuştur.⁵⁵⁶ Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdullah b. Talha el-Kuşeyri (ö. 1072) onlardan biridir. Yaptığı ilim ve yetiştirdiği öğrenciler ile Selçuklular döneminin ilim dünyasına büyük katkılar sağlamıştır⁵⁵⁷ Aşağıdaki köyler Nîşâbûr'a bağlı köylerdir.

Hûcân (خوجان), Ertiyan (أرتیان), Habuşan (خَبُوشَان), Hucan (خُوجَان), Devine (دَوِين), Zazik (زَازِيك), Maneg (مانق), Maig ed-deşt (مَائِقُ الدَّشْت).

4.36. Zâve (زَاوَه)

Nîşâbûr köylerinden bir köydür, 220 kadar köyü kapsadığı rivayet edilir. Bişk (بِيَشْك) ise Zave'nin merkez kasabasıdır.⁵⁵⁸

4.37. Zevzen (زُوَزَن)

Nîşâbûr ile Herat arasında yer alıp Nîşâbûr'a daha yakın olan bir şehirdir. 124 köyü kapsamaktadır.⁵⁵⁹ İsmi zikredilen köyler de kaynaklarda Zevzen'e aittir; Bihdazin (بِهْدَازِين) Laz (لاز) el-Ma'dinu (المَعْدِن)⁵⁶⁰ Bu şehre nisbet edilen Kemâlülmülk Edib Ebû

⁵⁵⁴ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, IV, s. 3.

⁵⁵⁵ İdrîsî, **Nüzhetü'l-Müştak**, II, s. 692; Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, V, s. 311.

⁵⁵⁶ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, I, s. 141, 175; II, s. 344, 399, 491; III, s. 126; V, s. 45, 50.

⁵⁵⁷ C. Piyadeoğlu, **Horasan**, s. 322-323.

⁵⁵⁸ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, III, s. 128; Z. Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, I, s. 382.

⁵⁵⁹ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, III, s. 158.

⁵⁶⁰ Yâkût, **Mu'cemü'l-büldan**, I, s. 514; V, s. 7, 154 .

Ca'fer Muhammed b. Ahmed Muhtâr ez-Zevzenî (ö. XI. yüzyıl) Selçuklular döneminde yaşamış şairlerden biridir.⁵⁶¹

4.38. Nesa (نسا)

Nîşâbûr'a bağlı dördüncü iklimde yer alan geniş bir şehirdir.⁵⁶² Bol suları ve verimli bahçeleri olan dağlar arasında yerleşmiş bir şehirdir.⁵⁶³ Şehrin yüzölçümünün yaklaşık Serahs kadar olduğu söylenmektedir.⁵⁶⁴ Şehrin Serahs ve Ebiverd'e yakın olduğu bilinmektedir.⁵⁶⁵ Şehrin ismiyle alakalı farklı rivayetler yer almaktadır. Bunlardan en önemlisi Ebu Said'in aktardığı; "Onun Nesâ diye isimlendirilmesinin sebebi, şehir yabancılar tarafından baskına uğradığında şehirden kaçan erkeklerin ardında kalan kadınlara nispeten böyle anılmıştır" şeklindeki rivayettir.⁵⁶⁶ Bu şehre nisbet edilen Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebû Bekr el-Şehristânî (ö. 1153) Sultan Sencer döneminde yaşamış önemli bir alimdir. Eseri el-Milel ve'n-nihal dinler ve mezhepler tarihi açısından önemli bir yere sahiptir.⁵⁶⁷

Aşağıda adı zikredilen köyler Nesâ'ya bağlı olarak bilinmektedir;

Baluz (بَالُوز), Biyar (بِيَار), Teftazan (تَفْتَازَان), Rameran (رَامَرَان), Rezan (رِزَان), Reyyan (رِيَّان), es-Sind (السُّنْدُ), Faruz (فَارُوز), Ferave (فِرَاوَه), Ferhazan (فَرْهَازَان), Kevk (كُوكْ), Minez (مِينَز).⁵⁶⁸

Hakkında pek bilgi bulunmayan Nîşâbûr'a bağlı köyler/ şehirler:

Esfizeban (أَسْفِيزَبَان) Eşfened (أَشْفَنَد) Bar (بَار) Barus (بَارُوس) Bağek (بَاغَك) Butan (بُوتَان) Bicistan (بِجِسْتَان) Bernuh (بِرْنُوَه) Buğanihez (بُغَانِيْهَز) Bağuhek (بَغُوْخَك) Beğulan (بَغُولَان) Buzenu (بُزُون) Turşış (تُرْشِيشْ) Tukaf (تُكَاف) Cizbaran (جِزْبَارَان) Cuzinu (جُزِينُ) Cunbuz (جُنْبُذ) Cenceruz (جَنْبُز) Cundeferc (جُنْدَفَرَج) Cenzeruz (جَنْزَرُود) Cevberu (جَوْبَرُ) Cevzegu (جَوَزُقْ) Hibban (حِبْبَان) Hargun (خَرْقُ) Herken (خَرْكَن) ed-Duviretu (الدُّوِيرَةُ) Ravesan (رَاوَسَان) Ruhhe (رُخْ) er-Remadet

⁵⁶¹ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 301.

⁵⁶² Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 351.

⁵⁶³ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müştak*, II, s. 693; Ebu'l-Fida, *Coğrafyası*, s. 352.

⁵⁶⁴ İdrisî, *Nüzhetü'l-Müştak*, II, s. 693; V. Minorsky, "Nesâ", *IA*, C. IX, s. 198.

⁵⁶⁵ Z. Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s. 465.

⁵⁶⁶ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, V, s. 281-282.

⁵⁶⁷ C. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 287.

⁵⁶⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 329, 517; II, s. 35; III, s. 16, 41, 110, 267; IV, s. 229, 245, 258, 494; V, s. 246.

(الرَّمَادَةُ) Remcaru (رَمَجَارُ) Riyvenc (رِيُونَجْ) Zah (زَاه) Zuşk (زُشْك) Zuncu (زُنْجُ) Zuverabaz
 (الشَّاذِيَاخ) eş-Şaziyah (سَيِسَمَرَا بَاد) Sisemere Abaz (سُورِيَانْ) Suriyan (سَمَنْجُور) Semencur (زُورَابْد)
 Şamat (شَامَات) Şamekan (شَامَكَان) Şeggan (شَقَّان) Tahurezu (طَخُورْدُ) Feckeşu (فَجَكَشُ) Fehrabaz
 (فَخْرَابَاد) Firendabaz (فِرَنْدَابَاد) Filegu (فَلْغُ) Fencekird (فَنْجَكِرْد) Fundurec (فُنْدُورَج) Kasru'r Rih
 (قَصْرُالرَّيْح) Kanariz (قَنَارِزُ) Kandistan (قَنْدِسْتَن) Kariz (كَارِز) Keşmeru (كَشْمَرُ) Kela' (كَلَاع)
 Kenceruz (كَنْجَرُود) Kuredabaz (كُورَدَابَاد) Mazul (مَازُل) Muğun (مُغُون) Nukru (نُكْرُ) Nemazabaz
 (نَمَذَابَاد) Turuğbez (تُرُوغْبِز) Cabegu (جَابِغُ) Cuş (جُوش) Hin (خِين) Razekanu (رَاذَكَانُ) Zeravetu
 (زَرَاوَةُ) Serku (سَرَكُ) Segrevanu (سَقْرَوَانُ) Şulancird (شُلَانْجِرْد) Şemilan (شَمِيلَان) Farmez (فَارْمَذ)
 Faz (فَاز) el-Fela (الْفَلَا) Kariz (كَارِز / قَارِز) Kufiyabazgan (كُوفِيَا بَادْكَان) Senabaz (سَنَابَاد) Marişku
 (مَارِشْكُ) Buzdiygaretu (بُزْدِيغَرَةُ)

SONUÇ

Geniş bir coğrafyanın içerisinde yer alan Horasan bölgesi, tarihte önemli bir yere sahiptir. Coğrafik olarak stratejik bir konumda olması buranın önemini artırmış ve bölgeyi cazip kılarak her dönem fetihlere açık olmasına sağlamıştır. Zaman içinde değişen sınırları ve siyasi güçleri ile Horasan bölgesine yerleşen ilk olarak Arî ırkı olmuştur. İslamiyet'in yayılması ile beraber bölgeye fetihler düzenlenmiştir. Bazı kaynaklarda Hz. Ömer'in bazı kaynaklarda ise Hz. Osman'ın zamanında Horasan'ın hakimiyet altına alındığı ve daha sonra valiler tarafından yönetildiği bilinmektedir. Horasan'a Emevilerle başlayan Müslüman yerleşmesi Abbasiler döneminde daha da artmıştır. İslam dinine mensup halk bölgenin bir yandan sosyal, siyasal ve kültürel yapısını değiştirirken diğer yandan eski gelenekler ve göreneklerine de sahip çıkmıştır.

Selçukluların bir güç olarak ortaya çıkmasının ardından Horasan yeni bir hakimiyet sahasına dahil olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk resmi kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Beyler Horasan'ın ticari yollar üzerinde yer alması ve zengin kaynaklarından dolayı buraya yerleşmeyi uygun bulmuşlardır. Başlarda zorunlu bir göç olan bu yerleşme daha sonra büyük bir devletin kuruluşuna sahne olmuştur. Mutedil yönetim anlayışları Horasan'da Selçuklu hakimiyetini sağlamlaştırmış, pek çok siyasi başarılar imza atmışlardır. Selçukluların Horasan'da büyük bir devlet kurması onları diğer devletlerin önüne geçirmiştir. Devletin ilk başkenti olarak Nîşâbûr seçilmiş, daha sonraları Rey, Isfahan ve Merv başkent olmuştur. Daha sonra sınırların genişlemesi ile beraber devletin başkenti de sırasıyla Rey ve Isfahan olmuştur. Selçuklular siyasi güçlerinin yanı sıra kurdukları medreseler ile Horasan'ın pek çok şehrinde değerli alimler yetiştirmişlerdir.

Dönemi anlatan İslâm Coğrafyacıları, eserlerinde Horasandan bahsederken bölgede yer alan şehirlerin konumları, imarı, zengin su kaynakları, yeraltı kaynakları, bahçelerinde yetişen mahsullerin bolluğu, ticareti, tarihi ve yetişmiş alimleri gibi pek çok konuda bilgi vermişlerdir. Biz de çalışmamızın ana bölümünü kapsayan bu kaynaklardaki bilgiler ışığında dönemimizi ilgilendiren her bir şehri tek tek inceleyerek genel bilgiler oluşturmaya çalıştık. Çalışmamızın fayda sağlayacağını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endülüsî, **Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'**, 'Alimu'l-kitab, Beyrut 1983.

AĞARI, Murat, “*Ya 'kûbî*”, **TDVİ**, C. XXXXIII.

AHMAD, Sayyîd Maqbul, “*İbn Hurdâzbih*”, **TDVİ**, C. XX.

Ahmed Cevdet Paşa, **Peygamberler ve Halifeler Tarihi**, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2012.

AK, Mahmut, “*İklim*”, **TDVİ**, C. XXII.

ALPTEKİN, Coşkun, “*Selçuklu Paraları*”, **Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

APAK, Âdem, **Ana Hatlarıyla İslam Tarihi**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.

_____, **Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri**, Düşünce Kitapevi, İstanbul 2004.

ARİFOĞLU, Yunus, **VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıl Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2013.

AVCI, Casim, “*Mes 'ûdî*”, **TDVİ**, C. XXIX.

_____, “*Yâkût el-Hâmevî*”, **TDVİ**, C. XXXXIII.

AZAMAT, Nihat, “*Nâsır-ı Hüsrev*”, **TDVİ**, C. XXXII.

BAKIR, Abdullah, “*Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayii*”, **Belleten**, C. LXIV, S. 241, Ankara 2000.

BAKIR, Abdülhalik, **Orta çağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mülleri Sanayi**, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2001.

BARTHOLD V. V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (haz.Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990.

_____, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Divan Kitap Yayınları, İstanbul 2015.

BARTHOLD, W., “Bâdgîs”, **İA**, C. II.

_____, “*Bâmiyân*”, **İA**, C. II.

_____, “*Bedahşan*”, **İA**, C. II.

_____, “*Bûşenc*”, **İA**, C. II.

_____, “*Huttel*”, **İA**, C. V.

_____, “*Tohâristan*”, **İA**, C. XII/I.

BAYINDIR, Abdullah, “**Sultan Sencer Dönemi Selçuklularda Taht Mücadeleleri**”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 1, C. XVI, 2017.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Hindistan Tarihi I**, TTK, Ankara 1946.

BİLGE, Mustafa L., “*Himyerî*”, **TDVİ**, C. XVIII.

BOZKURT, Nahide, **Abbasiler**, İsam Yayınları, Ankara 2017.

BÜCHNER, V. F., “*Hulm*”, **İA**, C. V/I.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “*Uygurlar*”, **TDVİ**, C. XLII.

ÇETİN, Osman, “*Horasan*”, **TDVİ**, C. XVIII.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî el-Himyerî, **er-Ravzü'l-mi'târ**, Beyrut 1984.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdris eş-Şerif es-Sebt'i es-Sıkıllî, **Nüzhetü'l-Müştak fi'htirâkı'l-âfâk**, Mektebetü's-Sakafetü'd-Diniyye, Kahire 2002.

Ebû Abdillâh Şihabüddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdadî er-Rûmî, **Mu'cemu'l-Büldan**, Sadr Yayınevi, Beyrut 1977.

Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisi, **Ahsenü't- tekâsım fî ma'rifeti'l-ekâlîm**, (ed: M.J de Goeje) Leiden 1906.

Ebu Abdullah Muhammed el-Azimi, **Azimi Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)**, (çev. Ali Sevim), TTK, Ankara 2006.

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî, **Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk**, Beyrut 1967.

Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-İstahri , Mesalikü'l- Memalik, (ed: M.J de Goeje) Leiden 1927.

Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, **Kitabu'l- Bed' ve't- Tarih**, Paris 1899-1919

Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-'ibâd**, Sadr Yayınevi, Beyrut 2010.

Ebü'l- Hasen b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd el-Belazurî, **Fütûhu'l-Büldân**, Beyrut 1987.

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Yakûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, Beyrut 2010.

Ebü'l-Fezâil Safiyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh el-Bağdâdî, **Merâsidü'l-İttilâ' 'alâ esmâ'i'l emkine ve'l bikâ**, Beyrut 1954.

Ebü'l-Kasım b. Havkal Nusaybi, **Kitâbu Sûretü'l- Arz**, Menşuratı Daru Mektebetü'l Hayat, Beyrut 1992.

el-Alevî, Abdülazîz, *“İbn Fazlullah el-Ömerî”*, TDVİ, C. XIX.

el-Melikü'l Müeyyed İmameddin Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ali el-Eyyûbî, **Ebü'l-Fidâ Coğrafyası**, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

FAYDA, Mustafa, “*Belâzürî*”, TDVİ, C. V.

_____, “*Taberî*”, TDVİ, C. XXXIX.

GOLDEN, Peter, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

GÖK, Bilal, “*Dindar Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz*”, **İslâm ve Yorum IV**, İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2020, C. III.

GÖKSU, Erkan, **Tabakât-ı Nâsirî**, TTK, Ankara 2015.

GÜNALTAY, Şemsettin, **İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-**, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “*Fersah*”, C.

HARTMAN, R., “*Cüzcân*”, İA, C. III.

_____, “*Cüveyn*”, İA, C. III.

HONİGMAN, E, “*Nişâpûr*”, İA, C. IX.

HUART, CI, , “*Bağ*”, İA, C.II.

_____, “*Baharz*”, İA, C. II.

_____, “*Beyhak*”, İA, C. II.

_____, “*İsferayin*”, İA, C. V/II.

_____, “*Tabes*”, İA, C. XI.

_____, “*Tâlekân*”, İA, C. XI

Hudûdü'l-âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2018.

İbn Hurdâzbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2008.

İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi**, Çağrı Yayınları, İstanbul.

İbnü'l Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2016.

İZGİ, Cevat, “*Ebîverdi*”, **TDVİ**, C. X.

_____, “*Kazvînî*”, **TDVİ**, C. XXV.

KAFESOĞLU, İbrahim, “*Melikşah*”, **İA**, C. VII.

_____, “*Selçuklular*”, **İA**, C. X.

_____, **Selçuklu Tarihi**, MEB, İstanbul 1992.

_____, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

KANAR, Mehmet, **Farsça-Türkçe Sözlük**, Say Yayınları, İstanbul 2015.

KAZVÎNÎ, Hamdullah Müstevfi, **Nüzhëtü'l-Kulûb**, Armağan Yayınevi, Tahran 1943.

KONUKÇU, Enver, “*Beyhak*”, **TDVİ**, C.VI.

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTK, Ankara 2013.

_____, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III**, TTK, Ankara 2011.

KRAMERS, J. H., “*Kuhistân*”, **İA**, C. VI.

KURT, Hasan, “*Tahiriler*”, **TDVİ**, C. XXXIX.

KURTULUŞ, Rıza, “*Câcerm*”, **TDVİ**, C.VI.

_____, “*Hudûdü'l-âlem*”, **TDVİ**, C. XVIII.

_____, “*Tûs*”, **TDVİ**, C. XXXXI.

MERÇİL, Erdoğan, “*Gazneliler*”, **TDVİ**, C. XIII.

_____, “*Mahmud-ı Gaznevî*”, **TDVİ**, C. XXVII.

_____, “*Saffârîler*”, **TDVİ**, C. XXXV.

_____, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK, Ankara 1989.

_____, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2019.

_____, **Selçuklular ve Makaleler**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

METİN, Tülay, **Selçuklu Çağında Yaşamak Ortaçağ’da Türk Şehri**, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

MİNORSKY, V. “*Tus*”, **İA**, C. XII/II.

_____, “*Ebîverd*”, **İA**, C. IV.

_____, “*Nesâ*”, **İA**, C. IX.

NASKALİ, Esko, “*Sâsânîler*”, **TDVİ**, C. XXXVI.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Berkyaruk*”, **TDVİ**, C. V.

_____, “*Ebü ’l-Fidâ*”, **TDVİ**, C. X.

_____, “*el-Kâmil*”, **TDVİ**, C. XXIV.

_____, “*Hamdullah el-Müstevfî*”, **TDVİ**, C. XV.

_____, “*İbn Kesîr*”, **TDVİ**, C. XX.

_____, “*Karahanlılar*”, **TDVİ**, C. XXIV.

_____, “*Melikşah*”, **TDVİ**, C. XXIX.

_____, “*Muhammed Tapar*”, **TDVİ**, C. XXX.

ÖZDEMİR, Mehmet, “*Ebü Ubeyd el-Bekrî*”, **TDVİ**, C. X.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “*Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu*”, **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, (ed. Refik Turan), Ankara 2018.

_____, “Merv”, **TDVİ**, C. XXIX.

_____, “Merv”, **TDVİ**, İstanbul 2005, C. XXIX.

_____, “Nîşâbur”, **TDVİ**, İstanbul 2007, C. XXXIII.

PIRLANTA, İsmail, “**Horasan Bölgesinin Fethi Meselesi**”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XV, S.1, 2011.

PIYADEOĞLU, Cihan, **Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı**, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

_____, **Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi**, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2012.

_____, **İnsanlığın Sığınağı Alparslan**, Erdem Yayınları, İstanbul 2019.

_____, **Selçukluların Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey**, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.

RUSKA, J., “Serahs”, **İA**, C. X.

SALMAN, Hüseyin, “*Tohâristan*”, **TDVİ**, C. XLI.

SAYAN, Yüksel, “Serahs”, **TDVİ**, C. XXXVI.

SAYAR, Süleyman, “*Makdisî*”, **TDVİ**, C. XXVII.

SEVİM, Ali, “*Dandanakan Savaşı*”, **TDVİ**, C. VIII.

_____, “*İlginç Yönleriyle Melikşah*”, **Belleten**, S. 255, C. LXIX, 2005.

SÜMER, Faruk, “*Selçuklular*”, **TDVİ**, C. XXXVI.

ŞAHİN Haşim-ARİFOĞLU Yunus, “*Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler*”, **Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)**, C. 8, S. 3, 2013.

ŞEŞEN, Ramazan, “*İbn Havkal*”, **TDVİ**, C. XX.

_____, “İdrîsî”, **TDVİ**, C. XXI.

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesalikü'l-Ebsar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

TAŞAĞIL, Ahmet, “*Talas Savaşı*”, **TDVİ**, C. XXXIX.

_____, “*Türk*”, **TDVİ**, C. XLI.

T.W. Haig, “*Sebzevar*”, **İA**, C. X.

TOGAN, Zeki Velidi, “*Herat*”, **İA**, C.V. I.

TOLMACHEVA, Marina, “*İstahrî*”, **TDVİ**, C. XXIII.

_____, “*Makdisî*”, **TDVİ**, C. XXVII.

TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, “*İbn Abdülhak el-Bağdâdî*”, **TDVİ**, C. XIX.

TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

_____, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2011.

_____, **Selçuklular ve İslamiyet**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

TURAN, Refik, **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2018.

USLU, Recep, “*Herat*”, **TDVİ**, C. XVII.

_____, **Hicri I-II. Yüzyıllar'da Horasan Tarihi, (Basılmamış Doktora Tezi)**, Uludağ ÜSBE, İstanbul 1997.

USTA, Aydın, “*Samâniler*”, **TDVİ**, C. XXXVI.

ÜLKÜ, Hayati, **Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi II**, Akit Yayınları.

WHITEHEAD, R. B., “*Meymene, Maymana*”, **İA**, C. VIII.

YAKUBOVSKY, A., “*Merv*”, **İA**, C. VII.

YAZICI, Tahsin, “*Belh*”, **TDVİ**, C. V.

_____, “*Belh*”, **TDVİ**, C.V.

_____, “*Bust*”, **TDVİ**, C.VI.

_____, “*Cüzcân*”, **TDVİ**, C. VIII.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “*Ebû Müslim-i Horasânî*”, **TDVİ**, C. X.

_____, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VII**, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

YİĞİT, İsmail, **Emeviler**, İsam Yayınları, Ankara 2016.